

मानवका लागि मानव अधिकार
मानव अधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष १६ पूर्णाङ्क १०३ जेठ २०८०

संस्थापक
सशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
डा. कुन्दन अर्याल
विजयराज गौतम

सम्पादक
मदन पौडेल

व्यवस्थापक
शैलेश शर्मा

मुद्रक
भेराइटी प्रिन्टर्स
काठमाडौं

▶ सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको उपादेयता/शोभाकर बुढाथोकी	५
▶ द्वन्द्व पीडितको न्यायमा अवरोध गर्न बन्द गर/ सुमन अधिकारी	९
▶ अपराध पीडित र कसुरदारका मानव अधिकार...../ रवीन्द्र भट्टराई	१४
▶ नेपालमा मानव अधिकार रक्षकको अवस्था र चुनौती/यज्ञप्रसाद अधिकारी	१९
▶ राजनीतिमा महिला सहभागिता: सम्भावना र चुनौती/रीमा वि.सी.	२२
▶ ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार: बलियो कानूनको/वसन्त गौतम	२५
▶ फिचर : नजिक छैन विद्यालय : कहाँ पढ्ने ?/हेमनाथ खतिवडा	२७
▶ कविता/सविना सिन्धु	२८
▶ स्थलगत : रेक्चामा पिउने पानीको अभाव,
गाउँ छाड्दै स्थानीय/प्रभाव कुमारी राउत	२९
▶ दण्डहीनता कहिलेसम्म ?/ रमेशप्रसाद तिमल्सिना	३१
▶ प्रतिनिधिसभा उपनिर्वाचन २०८० : पर्यवेक्षण प्रतिवेदन	३२
▶ विगतको अनुगमन : बेपत्ता परिवारको पीडा : न सास न लास/नातिबाबु धिताल	३४
▶ अन्तर्वार्ता : शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन हुन नसक्दा
दण्डहीनता बढ्यो/डा. कुन्दन अर्याल	३५
नियमित स्तम्भ	
▶ यथावत	२
▶ सम्पादकीय	३
▶ इतिहासको पानाबाट	४

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

नागार्जुन नपा-१०, स्यूचाटार, पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ०१-५२९८७७०, फ्याक्स : ०१-५२९८२५१

इमेल : prachi@insec.org.np, वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

नेपालमा लोकतन्त्र स्थापनाका लागि प्रेसले निर्वाह गरेको भूमिका उच्च छ। असहज अवस्थामा प्रेसले उच्च भूमिका निर्वाह गरेको तथ्यलाई राजनीतिक पार्टी र तिनका नेताहरूले बिर्सेका छैनन् र बिर्सन पनि हुँदैन। प्रेस स्वतन्त्रता रक्षा गर्नु सरकारको प्रमुख दायित्व हो र यसप्रति वर्तमान सरकार पूर्ण प्रतिबद्ध छ।

रेखा शर्मा

प्रवक्ता, नेपाल सरकार एवम् सञ्चार तथा सूचना प्रविधिमन्त्री
<https://www.thenepalpost.com/news/332511>

योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षामा औपचारिक र स्वरोजगार क्षेत्रका श्रमिकलाई समेट्न अन्यन्त जरुरी छ। सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता यही वर्गलाई हो।

एकनारायण अर्याल

सचिव, श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयका
<https://gorkhapatraonline.com/news/62662>

नेपाल र काठमाडौं आज दक्षिण एसियाको सबैभन्दा खुला समाज हो। खुला हुनुको अर्थ दक्षिण एसियाका नागरिक, पत्रकार, लेखक, कलाकार वा मानव अधिकारकर्मीले चाहेका बेला भेट्न र साभान सरोकारमा छलफल गर्न सम्भव हुनु हो। दक्षिण एसियामा नेपालमा मात्र यस्तो सहज वातावरण छ, जहाँ भेट्न र बोल्न चिन्ता गर्नुपर्दैन।

सिद्धार्थ वरदराजान
 सम्पादक

<https://ekantipur.com/Interview/2023/05/08/168351214767079116>

नेपालले बलात्कृतहरूको सुरक्षा, एसिड आक्रमण पीडित, एलजीबिटीआईको अधिकार सुरक्षाका लागि कानुनी व्यवस्था गरेर प्रशंसनीय कार्य गरेको छ।

डिन आर. थम्पसन

नेपालका लागि अमेरिकी राजदूत

<https://nagariknews.nagariknetwork.com/interview/1162121-1682992731.html>

सामार : <https://www.facebook.com/photo?fbid=10161502796934880&set=a.269178234879>

प्रिय पाठक !

तपाईंलाई प्राचीको यो अड्क कस्तो लाग्यो ?
 प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईंको अपेक्षा छ ?

कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला
 email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका उल्झन

विगतका मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गरी प्रदान गरिने न्यायिक तथा गैरन्यायिक प्रक्रिया सङ्क्रमणकालीन न्याय हो। यसले कानुनको शासन तथा मानव अधिकारको पुनर्स्थापनाको लागि कार्य गर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायले द्वन्द्वको कारणबाट गुमेको विश्वासलाई पुनः मेलमिलाप तथा सामाजिक तथा राजनीतिक सद्भाव बहाल गर्ने अवधारणामा आधारित हुन्छ। यसले विद्यमान अदालतबाट न्याय प्रदान गर्न हुने कठिनाइलाई निरूपण गर्छ। यसले द्वन्द्वको कारण आधारसहित भविष्यमा पुनः नदोहोरिने प्रकारबाट समाधान खोज्न सघाउँछ। लामो समयदेखि अल्भिइरहेको नेपालको द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा विदेशी समुदायको समेत चासो र चिन्ता रहेको छ।

अधिवक्ता ज्ञानेन्द्र आरण र कल्याण बुढाथोकी लगायत द्वन्द्वपीडितले द्वन्द्वकालीन मुद्दालाई लिएर प्रधानमन्त्री प्रचण्डलाई पत्राउ गरी आवश्यक कारबाही गर्न आदेश माग गर्दै दिएको रिट ०७९ फागुन २३ गते सर्वोच्च अदालतमा दर्ता भएको छ। २०७९ कात्तिक १४ गते आरण र बुढाथोकी लगायतले सर्वोच्च अदालतमा दिएको निवेदन सोही दिन सर्वोच्च प्रशासनले दरपीठको निर्णय गरेको थियो। अधिवक्ता आरण र कल्याण बुढाथोकी लगायतले पुनः दिएको अर्को रिटमा ०७९ फागुन १९ गते सुनुवाइ गर्दै सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशद्वय ईश्वर खतिवडा र हरि फुयाँलको संयुक्त इजलासले त्यसअघिको दरपीठको आदेश खारेज गर्दै प्रचण्ड विरुद्धको रिट दर्ता गर्न सर्वोच्च अदालत प्रशासनलाई परमादेश दिएको थियो। प्रधानमन्त्री दाहालले ०७६ साल माघ १ गते माधीका अवसरमा खुलामञ्चमा आयोजित सभालाई सम्बोधन गर्ने क्रममा द्वन्द्वमा मारिएका १७ हजारमध्ये आफूले पाँच हजारको जिम्मा लिनसक्ने बताएका थिए।

सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर भएपछि नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय पुनः बहसमा आएको छ। शान्ति प्रकृयापछि छिन्नभिन्न भएका माओवादी पार्टीहरू रिट दायर भएसँगै एक ठाउँमा आएका छन् र उनीहरूले नियमित अदालती प्रकृयाबाट शान्ति प्रकृयाका कामहरू गरिए देशको गणतन्त्र खतरामा पर्ने, शान्ति तथा संविधानको उल्लङ्घन हुने र पुनः देश द्वन्द्वमा धकेलिने धम्की दिएका छन्। त्यसयता ती पार्टीहरूको विभिन्न बैठक भइरहेका छन्। सरकार समर्थित राजनीतिक दलहरूले एक विज्ञप्ति प्रकाशन गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन सरकारलाई अनुरोध गरिएको छ भने नेपाल बार एसोसियेशनले प्रकाशन गरेको विज्ञप्तिमा सर्वोच्च अदालतको परमादेशप्रति असहमति जनाइएको छ।

सर्वोच्च अदालतले जारी गरेको परमादेशमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय लामो समयसम्म अल्भाइनु उपयुक्त नहुने उल्लेख हुनुले यो विषयले थप बहस निम्त्याएको छ। नेपाल सरकारले २०७९ फागुन २६ गते संसद सचिवालयमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७९ लाई संशोधन गर्न बनेको विधेयक दर्ता गरेको छ। संसदमा यस विधेयकमा छलफल समेत भएको छ तर, विधेयकप्रति द्वन्द्व पीडितहरूले २०७९ चैत १ गते एक विज्ञप्ति प्रकाशन गरी सरकारले संसदमा दर्ता गरेको सङ्क्रमणकालीन न्याय कानुन संशोधन विधेयकप्रति गम्भीर आपत्ति जनाएका छन्। विशेष अदालतको फैसला उपर सर्वोच्च अदालतमा ३५ दिनभित्र पुनरावेदन गर्न सकिने, महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउने निर्णय गर्ने हदम्यादा ६ महिनाबाट १ वर्ष बनाइएको जस्ता केही सुधार गरिए पनि पीडित समुदायको प्रमुख चासो, सहकार्य र सहभागितालाई पूर्णतः बेवास्ता गर्दै अन्य कैयौं महत्त्वपूर्ण र विवादास्पद परिभाषादेखिकै बुँदा जस्ताको तस्तै राखेर दर्ता गरिएकोप्रति विज्ञप्तिमार्फत द्वन्द्व पीडितहरूले आपत्ति प्रकट गरेका छन्।

बृहत् शान्ति सम्झौता भएको १६ वर्ष बिता पनि द्वन्द्वकालीन घटनाका पीडितले शान्ति र न्याय दुवै पाउन सकेनन्। मारिएका, बेपत्ता पारिएका, विस्थापित भएका, यौन हिंसा तथा उत्पीडनमा परेकाहरूको मानसिक तथा सामाजिक पुनर्स्थापना, कब्जा गरिएका घरजग्गाको फिर्ताको सुनिश्चितताजस्ता विषय जुन न्यायसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित थियो त्यसम्बन्धमा प्रभावकारी काम हुन सकेन। जुन शान्ति सम्झौताको विपरीत थियो। चर्चामा रहेका घटनाहरू जस्तै: दोरम्बा घटना, मैना सुनार हत्याकाण्ड, कोटवाडा हत्याकाण्ड, भैरवनाथ गणको बेपत्ता प्रकरणका आरोपितहरू उपर कुनै कारबाहीको प्रकृया अगाडि बढेन। तत्कालीन नेकपा माओवादीले यस्ता घटनालाई बृहत् रूपबाट हेरिनुपर्ने बतायो भने यसैलाई मलजल पुऱ्याने गरी सरकारी धारणाहरू सार्वजनिक भए।

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको उजागर गर्दै त्यसमा संलग्न दोषीहरूलाई कारबाही गरिनु सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रमुख कार्य एवम् माग हो। तर, यसतर्फ सरकार अझै पनि संवेदनशील हुन सकेको छैन। दलहरू शान्तिप्रक्रिया अवरुद्ध हुनसक्ने भय देखाउँदै दोषीहरूलाई उन्मुक्ति दिने प्रयासमा लिप्त छन्। राहत वा क्षतिपूर्ति वितरण गरेर मात्रै पीडितहरूले न्याय नपाउने हुँदा आफ्नो प्रियजनहरूको के कारणले हत्या भयो ? किन उनीहरूलाई बेपत्ता पारियो ? वा किन उनीहरूलाई घाइते तुल्याइयो ? लगायतका विषयको यथार्थ ज्ञान पाउनु पीडितपक्षको अधिकार हो।

यस विषयलाई हेलचेक्र्याइँपूर्वक लिइनाले हाम्रो देशमा शान्ति स्थापनार्थ भएका प्रयासहरू बिस्तारै ओभेलमा पर्न थालेका आभाष हुँदै गइरहेको छ। यो विषयले राष्ट्रिय राजनीतिलाई ध्रुवीकृत गर्ने सम्भावना देखिँदैछ। अर्कोतिर नेपालको मानव अधिकारप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामा तुषारापात हुने र यसमा आरोपितहरूले अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू अनुसन्धानमा सामेल हुनुपर्ने अवस्था आउनसक्ने खतरा पनि हुन्छ। यो विषयलाई राजनीतिक सहमतिका आधारमा मात्र होइन द्वन्द्वपीडित, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवालाको विश्वासमा लिएर समाधान गर्नु आजको कार्यभार बनिस्केको भन्ने कुरा बिर्सनु हुँदैन।

तत्कालीन द्वन्द्वतर पक्ष नै सरकारमा रहेको लामो समय भइसकदा पनि न्याय र परिपूर्णतर्फ तत्परता नदेखिनु, सर्वोच्च अदालतको परमादेश संशोधनमा माग गरिए बमोजिम सुनुवाइ नहुनु, सर्वोच्च अदालतको परमादेशको वेवास्ता गरिनुले अहिले अवस्था सृजना भएको हो। यो विषयलाई सत्ता समीकरणको विषय बनाइनु विडम्बना हो। साथै सङ्क्रमणकालीन न्यायका घटनामा बोल्नु, विषय उजागर गर्नु भनेको सरकारको विरोध वा कुनै अमुक दलको हार र जित नभई शान्ति प्रक्रियाका बाँकी कामलाई समयमै सम्बोधन गरि सबै नागरिकलाई कानुनी शासन, राज्य भएको अनुभूति दिनु हो। जीवनको लामो समय पीडामा बसेका द्वन्द्वपीडितलाई न्याय, परिपूर्ण मार्फत 'माफ गर तर नबिर्स' भन्ने सिद्धान्तमा आधारित प्रकृया अवलम्बनमा ढिलाइ हुनु हुँदैन।

मलम लागेन दुन्दुका घाउमा

कालीबहादुर मल्ल

कालीकोट हिमाली जिल्ला । माघ फागुनको कट्याङ्ग्रिदो जाडो । एकाबिहानै उठदा उनलाई अभै पनि विश्वास लाग्दैन । ओछ्यानबाट उठ्न खोजेपछि मात्र सम्भना आउँछ । अनि मात्र उनको हात वैशाखी समात्न लम्कन्छन् । लामो सास तानेर वैशाखीको भरमा आफ्नो दिनचर्या आरम्भ गर्न जमर्को गर्दछन् ।

कालीकोट जिल्ला स्यूना गाविस-७ रानागाँउका ६५ वर्षीय रत्न रोकायाको अवस्था जन्मजात यस्तो थिएन । कुनै दुर्घटनाबाट उनको यस्तो हविगत हुन गएको पनि होइन । उनलाई तत्कालीन विद्रोही माओवादी छापामारले गणेशमान शान्ति अभियान कार्यक्रमबाट रकम दुरुपयोग गरेको आरोपमा ०५६ चैत ११ गते अपहरण गरी उनको खट्टा काटेर मुक्त गरेका थिए । उनलाई माओवादीले घरबाट अपहरण गरी सिपखाना, मुम्रा घुमाउदै अपहरणको ११औं दिन मेहलमुडी पुर्‍याएर मेहलमुडी गाविस-६ धामिगाँउ स्थित माओवादीद्वारा घोषित जनअदालतमा पुर्‍याएर खुट्टा काटेका थिए ।

जीवनको सबैभन्दा कालो दुर्दिन थियो । त्यस दिन पनि भान्सा उठाएर सुतेका थिए । एक्कासि बाहिरबाट कर्कश र आक्रोशित आवाज उनको कानमा पर्यो 'रत्न बाहिर निक्ली' । अचानक हतियारधारीहरू घरभित्र पसेर ओछ्यानबाटै उनलाई घिसारेर लगे । लालाबाला अनि पत्नीको रुवाबासीले हतियारधारीलाई पगालेन । उनको आँखामा पट्टी बाधेर कता कता पुर्‍याए उनलाई पत्तै भएन । आफूलाई जीवित छाड्न भन्ने उनलाई आस थिएन । तै एउटा खुट्टा काटेर भए पनि जीवित रहन पाउनु उनका परिवार सौभाग्य सम्भन्धन् । उनी बैशाखी बिसाएर माओवादीले काटेको खुट्टा

देखाउँदै भन्दछन् 'कति भनू ? कति नभनू त्यो दिन सम्भने हो भने भक्कानो फुटेर आउँछ ।' घरबाट लगेको दिन उनलाई सिपखानाको लहरेला पुर्‍याए । भोलिपल्ट मुम्रा गाविसको माओवादी शैत्य तालिम केन्द्रमा लगे । नौ दिनसम्म दिएको मानसिक र शारीरिक यातनाको त हरहिसाबै भएन । १० औं दिन मेहलमुडी पुर्‍याए । जनअदालतबाट फैंसला भयो भन्दै ०५६ चैत २२ गते स्यूना गाविसकै रिठा गाँउमा पुर्‍याएर दुइगामा खुट्टा राख्न लगाई माथिबाट घनले थिचेपछि खुकुरीले काटेर उनको खुट्टा माओवादीले फालिदिएका थिए । अपहरणमुक्त भएपछि उनीसहित एघार जनाको उनका परिवार ०५६ चैत २६ गते राति कैलाली जिल्ला विस्थापित भयो । ०६६ वैशाख १५ गते आफ्नो थातवासमा पुगेका पीडित रत्न रोकायाका परिवारले ०६६ फागुन २२ गतेसम्म कतै राहत पाएका छैनन् । विस्तृत शान्ति सम्भौता भएको पाँच वर्ष बितिसक्दा पनि उनका परिवारले विस्थापित, अपहरण, अड्गभड्ग कुनै राहत पाएका छैनन् । 'निवेदन दिएको तीन वर्षभइसक्यो कुनै सुनुवाइ भएको छैन, राहत पाइन्छ भनेर पटकपटक जिल्ला प्रशासन र स्थानीय शान्ति समितिमा धाउने गर्छु मन्त्रालयबाट राहत आएको छैन भन्ने उत्तर पाउने गरेको छु' भन्छन् पीडित

रत्नका छोरा अदालसिं रोकाया ।

इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार कालीकोटमा रत्न जस्तै १ सय ८४ जना दुन्दुका क्रममा अड्गभड्ग भएका छन् । तर १ सय ४८ जना घाइते माओवादी जनमुक्ति सेनाले मात्र अड्गभड्ग राहत पाएका छन् । उनीहरू खास अपाङ्ग नभए पनि जिल्ला प्रशासन, स्थानीय शान्ति समिति कसैको सिफारिस बिना ५० प्रतिशत भन्दा धेरै रकम बुझेको स्थानीय शान्ति समिति कालीकोटका संयोजक दमनराज बम बताउँछन् । उनका अनुसार यस जिल्लामा घाइते तथा अड्गभड्गका २ सय ७२ निवेदन समितिबाट सिफारिस भएर मन्त्रालय पठाएकोमा १ सय १७ छानबिनको प्रक्रियामा र ५ हजार ९ सय १५ नयाँ निवेदन रहेका छन् । शान्तिप्रक्रिया आरम्भ भएको पाँच वर्ष नाघिसकेको छ । राहत, मेलमिलाप, क्षतिपूर्तिका नानाभाँतीका कुरा चलिरहेको छ । उनका खुट्टा काट्नेहरूका सहयोगीहरूले थरिथरिका सुविधा पाएका छन् । तर, रत्न रोकाया जस्ताले राहत तथा क्षतिपूर्ति नपाउन्जेल उनको पीडामा मलम नलागुन्जेल शान्तिप्रक्रिया अधुरो रहिरहनेछ भन्ने कुरा राज्यले बुझ्नु जरुरी छ ।

साभार : प्राची संचेतना द्वैमासिक २०६८ फागुन

प्राचीका हालसम्म प्रकाशित अड्क

तपाईंले चाहेका बेला पढ्न मिल्ने गरी इन्सेकअनलाइनमा उपलब्ध भएको छ । प्राचीको पीडीएफ तथा इपेपर इन्सेकअनलाइनमा पढ्न तथा डाउनलोड गर्न सकिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको उपादेयता

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूलाई जिम्मेवारपूर्ण र इमान्दारिताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउन सके मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न मद्दत पुग्नेछ । यसले सामाजिक सदभाव अभिवृद्धि गर्न, नागरिकको आत्मसम्मानको पुनर्बहाली गर्न, न्याय तथा सुरक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय निकायहरूको संरचनागत सुधार गर्न र दण्डहीनताको अन्त्यमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउनेछ । तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाका क्रममा पारदर्शिता, निष्पक्षता तथा कानूनको उचित प्रक्रिया, समावेशिता, सहभागिता, राजनीतिक इच्छाशक्ति, राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहभागिता र नागरिकसँगको परामर्श सुनिश्चित गर्ने आफ्नो दायित्व राज्यले निर्वाह गर्न सकेमा सकारात्मक परिणामको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

पृष्ठभूमि

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया मुलुकको शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र मानव अधिकारको सुनिश्चितताका लागि महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ । द्वन्द्वउपान्त समाजको स्थिरता र न्यायमूलक समाज निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनु पर्दछ, जुन यसका प्रत्यक्ष सरोकारवालाहरू मुख्यतया पीडितका दृष्टिकोणमा अधिकतम स्वीकार्य हुनुपर्दछ । द्वन्द्व प्रभावितहरूका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्न र मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा जघन्य अपराधमा संलग्नहरूमाथि लागेका आरोपहरूको कानून सम्मत अनुसन्धान तथा छानबिन गरिनुपर्ने हुन्छ । यसका लागि मुलुकको औपचारिक न्यायिक प्रणाली प्रभावकारी हुन सक्तैन । तसर्थ, कानुनी शासनका मान्यताहरूको सुनिश्चितताका लागि दण्डहीनताको अन्त्य आवश्यक हुन्छ भने सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई प्रभावकारी र विधिसम्मत तरिकाबाट कार्यान्वयनमा ल्याउनु राज्यको दायित्व हुने गर्दछ ।

विश्वका कुनै पनि हिंसात्मक द्वन्द्वमा राज्य र विद्रोही दुवै पक्षबाट मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएको हुन्छ । केवल उल्लङ्घनको प्रकृति र सङ्ख्यामा मात्र फरक हुन सक्दछ । यस्ता जटिल र राजनीतिक प्रकृतिका जघन्य अपराधको समयमै सम्बोधनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई उत्कृष्ट अभ्यासको रूपमा लिइन्छ । द्वन्द्वको

अन्त्य पश्चात् शान्ति निर्माणको अवधिमा पीडितहरूलाई न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितताका अलावा आरोपित पीडकहरूलाई न्यायोचित तरिकाले कानूनको दायरामा ल्याउन सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू विश्वव्यापी रूपमा उपयोगी ठहरिएको पाइन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको मुलभूत उद्देश्य मुलुकको शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनु र देशमा गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा जघन्य अपराधका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिनका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्ने हुने गर्दछ । सामान्यतया राज्यको नियमित न्यायिक प्रणालीबाट न्यायको सुनिश्चितता गर्न लामो समयवाधि लाग्ने भएकाले पीडितका लागि न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितता गर्न र दोषीहरूलाई उनीहरूका गलत कार्यप्रति जवाफदेही बनाउन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई उचित विकल्पका रूपमा लिइन्छ । यसले मुलुकमा राजनीतिक स्थिरता ल्याउन र समाजलाई द्वन्द्वबाट शान्तिमा रूपान्तरण गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ । साथै, यसले द्वन्द्वको अन्त्य र शान्ति निर्माणको मुलुकको प्रयासलाई परिणाममुखी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँदछ भने शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन र मानव अधिकारको संवर्द्धनमा पनि सहयोग पुग्दछ ।

हिंसात्मक द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ रूपान्तरणको प्रक्रियामा रहेका देशमा न्यायपूर्ण शान्तिको स्थापना तथा जिम्मेवारपूर्ण

राज्य व्यवस्था निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गतिविधिहरू सञ्चालन गरिन्छ । सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता उत्पन्न हुन सक्दछ र पुनः हिंसा भड्कने खतरासमेत रहन्छ । यसको न्यूनिकरणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई विश्वासनीय, स्वीकार्य र विधिसम्मत तरिकाले सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू निर्विकल्प वा निरपेक्ष हुन सक्तैनन् । त्यसैले यससँग सम्बन्धित सवाललाई सम्बोधन गर्नका लागि द्वन्द्व वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति र शान्ति प्रक्रियाका सर्तहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रका विश्वव्यापी रूपमा अभ्यास गरिएका स्वरूपहरूमा अभियोजन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन, भेटिङ, क्षतिपूर्ति र परिपूरण जस्ता पक्षहरूलाई केन्द्रमा राखेर स्थापना गरेको पाइन्छ । मूलतः यस्ता संयन्त्रहरूले जघन्य अपराध वा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृतिको बारेमा अध्ययन गर्ने र यस्ता अमानवीय एवं अपराधिक क्रियाकलापको प्रकृति पहिचान गर्ने गर्दछन् भने पीडकमाथि कानूनसम्मत कारबाही तथा पीडितलाई न्याय वा परिपूरणको सिफारिस गर्ने जस्ता सवाललाई सम्बोधन गर्ने कार्यादेश रहेको हुन्छ ।

* इन्सेक कार्यसमितिका पूर्व सदस्य बुढाथोकी द्वन्द्व समाधान, नागरिक सुरक्षा र मानव अधिकारसम्बन्धी विषयमा विशेषज्ञता राख्छन् ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको औचित्य

हिंसात्मक द्वन्द्वका पीडितका पीडाहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थापना गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू न्यायको आधारभूत दृष्टिकोणबाट निर्माण गरिनुपर्दछ र सोही मुताविक कार्यान्वयनमा ल्याउन अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ। अर्थात् सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पीडित केन्द्रित हुनु पर्दछ। कारणवश, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू पीडकमुखी दृष्टिकोणबाट स्थापना भएको अवस्थामा समाजमा न्यायपूर्ण शान्तिको अपेक्षा गर्नु निरर्थक हुन्छ। यसैगरी, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको उद्देश्य मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका अलावा जघन्य अपराध जस्ता ज्यादतीपूर्ण घटनाहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान पश्चात् समाजमा शान्ति, मेलमिलाप, सहिष्णुता, सद्भाव र न्यायपूर्ण वातावरण निर्माण गर्ने रहेको हुन्छ भने प्रत्येक मानिसले मर्यादित तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु रहेको हुन्छ। साथै, पीडितहरूका लागि परिपूरणको सिफारिस गर्ने र भविष्यमा यस्ता घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत सुधारका लागि सुभावहरू सिफारिस गर्नु पनि यसको क्षेत्राधिकारभित्र रहेको हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्ग भएकाले यसलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र परिणाममुखी बनाउनका लागि यससम्बन्धी कार्यहरू पारदर्शीरूपमा जिम्मेवारपूर्ण ढङ्गले सञ्चालन गरिनुपर्छ। मूलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया शान्ति सम्भौताको मर्म तथा भावना अनुरूप द्वन्द्व रूपान्तरण, दिगो शान्ति र न्यायका प्रयासहरूलाई सुनिश्चितता गर्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया हचुवा र राजनीतिक शक्तिहरूको नीहित स्वार्थपूर्ति गर्ने माध्यमका रूपमा मात्र कार्यान्वयनमा ल्याउने दुष्प्रयास भए देशमा द्वन्द्व पुनरागमनका लागि आधार तयार गर्न सक्नेछ भने द्वन्द्व पीडितहरू न्यायबाट बञ्चित हुन पुगुका साथै उनीहरूमा बदलाको भावना विकास हुने प्रवृत्ति सम्भावना रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक

प्रक्रिया निश्चित रूपमा द्वन्द्वप्रान्त मुलुकहरूका लागि कठिन कार्य मानिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा नेपालमा व्यापक तथा सुनियोजित रूपमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा जघन्य अपराधका घटनाका पीडितहरूलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना गर्नु शान्ति प्रक्रियाको परिकल्पना रहेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूको स्थापनालाई प्राविधिक रूपमा मात्र हेरिनु हुँदैन। नेपालको सन्दर्भमा यो राजनीतिक प्रक्रिया पनि हो। त्यसैले राजनीतिक र शान्ति प्रक्रियाको समायोजित स्वरूपका रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको शुरुआत गरिनुपर्दछ। द्वन्द्व पीडितहरूका पीडालाई सम्बोधन नगर्ने र उनीहरूलाई न्याय एवम् परिपूरणको सुनिश्चितता गर्न नसक्ने सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना गरिएमा समस्त शान्ति प्रक्रियामाथि गम्भीर षडयन्त्र हुनेछ। राजनीतिक सौदावाजीका नाममा दलीय हस्तक्षेप हुन गएमा पीडितहरूका पीडामाथि थप खेलवाड गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा उपयुक्त तथा स्वीकार्य विधिबाट सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता र अन्यायता उत्पन्न हुन सक्दछ भने समाजमा शान्ति, सहिष्णुता र मेलमिलाप नभई पुनः हिंसा भड्कने खतरासमेत रहन्छ।

द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्ने र पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न नसक्ने आयोगले आमपीडित समुदायमा नैराश्यता ल्याउँछ भने राज्यप्रति वितृष्णा बढाउँछ। साथै, आरोपित पीडकहरूका लागि समेत जीवनभर मानसिक रूपमा शान्ति नपाउने अवस्था सृजना गर्दछ भने समाजलाई निराशातर्फ आकर्षित हुने वातावरण तयार गर्नेछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायजस्तो संवेदनशील सवालमा यससम्बन्धी संयन्त्रहरूको स्थापनाका क्रममा मूलतः राजनीतिक शक्तिहरूका बीचमा सहमति निर्माण हुन नसकेमा र कानुनी अडचन पन्छाउने नाममा व्यक्तिगत तथा समूहगत स्वार्थको गलत मनसायले सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू परिचालन गर्ने प्रयत्न हुन

गएमा द्वन्द्व पीडितहरूको अपमान हुन जान्छ र उनीहरूको न्यायको अधिकार कुण्ठीत हुने सम्भावना रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पीडितमुखी र न्यायमुखी हुन सकेमा मात्र शान्ति प्रक्रिया परिणाममुखी भएको मानिन्छ। गम्भीर अपराध तथा जघन्य मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई यथाशीघ्र उचित, विधिसम्मत तथा सर्वव्यापी न्यायको सिद्धान्तका आधारमा सम्बोधन गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको मुलभूत उद्देश्य हुने गर्दछ। तर, यस्ता संयन्त्रहरूमाथि द्वन्द्वसँग सम्बन्धित राजनीतिक, प्रशासनिक तथा सुरक्षा शक्तिहरूको प्रभाव पर्न गएमा मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता, स्थायित्व र आपसी सद्भाव कायम हुनुको साटो मुलुक थप द्वन्द्वको चपेटामा पर्न सक्दछ। द्वन्द्वप्रान्त समाजमा द्वन्द्व पीडितहरूलाई छिटो र अधिकतम स्वीकार्य मापदण्डका आधारमा न्यायको सुनिश्चितता विधिसम्मत तरिकाले उचित समयमा हुन नसकेमा द्वन्द्वपीडितहरूमा प्रतिशोध बढ्न सक्दछ। यसलाई समयमै सम्बोधन गर्नु राज्यको दायित्व हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया र नेपालको प्रयास

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू स्थापनाको प्रयासले व्यापक उतार-चढावको कठिनतम यात्रामा रुमलिइरहेको छ। राजनीतिक सौदावाजी र दलीय स्वार्थको चपेटामा परेको छ। सहमतिको नाममा आधारभूत मान्यताहरूमाथि प्रहार गरिरहेको छ। पीडितहरूमाथि निरन्तर पीडा थपिरहेको छ भने पीडकहरूमाथि नियोजित रूपमा उन्मुक्ति दिइरहेको छ। समष्टिमा मुलुकमा द्वन्द्वका घाउहरूमा मल्हम लगाउन सकेको छैन। दण्डहीनतालाई संस्थागत मान्यता दिएको छ। यसले मुलुकको शान्ति प्रक्रिया निष्कर्षमा पुग्न सकेको छैन भने देशमा शान्ति, सहिष्णुता र मेलमिलापको प्रवर्द्धनमा राज्यको लगानी खेर गइरहेको छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार नेपालको १० वर्ष लामो (२०५२ - २०६२) हिंसात्मक द्वन्द्वको अवधिमा १३ हजारभन्दा बढी मानिसहरूले ज्यान गुमाएका छन् भने ९ सय भन्दा बढी मानिसहरू अहिले पनि बेपत्ताको अवस्थामा रहेको र हजारौं मानिसहरू यातना तथा

गिरफ्तारीको शिकार हुन पुगेको वा त्यस्तै हजारौं मानिसले द्वन्द्वको विभत्स पीडा खप्नुपरेको यथार्थतालाई स्वीकार गर्न तत्कालीन सत्तासिन राजनीतिक शक्तिहरू, सुरक्षा निकायहरू र विद्रोही नेकपा (माओवादी) तयार हुनुपर्छ। उक्त ज्यादतीपूर्ण इतिहासलाई शान्ति, न्याय र सम्मानमा रूपान्तरण गर्ने कार्यहरूको थालनीमा सम्पूर्ण निकायहरू जिम्मेवार हुनुपर्ने हुन्छ र यसको सुरुवात सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाबाट गर्न सकिन्छ।

हिंसात्मक द्वन्द्वका पीडाहरू अत्यन्त मार्मिक तथा पीडाजनक हुन्छन् भने कुनै पनि तरिकाबाट राहत दिन असम्भव हुन्छ। राज्य वा विद्रोही जुनसुकै पक्षबाट पीडित भए पनि पीडाहरू हरेक पीडितका लागि मर्मस्पर्शी हुन्छन्। यसबाट पीडितहरूमा जलन हुन्छ र उनीहरूमा क्रोध उत्पन्न हुनु स्वभाविक मान्नु पर्दछ। तर, त्यस्ता पीडा, क्रोध र आवेशबाट प्रेरित भई कुनै पनि पीडितमा बदलाको भावना विकास हुन नदिन र समाजमा पुनः द्वन्द्व सृजना हुनबाट रोक्नका लागि पीडितहरूका सरोकारहरू सम्बोधन गर्नेपर्ने हुन्छ। ढिला गरी दिइने न्याय, अन्याय सरह हुन्छ भनिएभैं विभिन्न बहानावाजीमा पीडितका पीडाहरू सम्बोधन गर्न बिलम्ब हुन गएमा कुनै पनि दिन बिष्फोट हुन सक्दछ। यसले मुलुकको राज्य प्रणालीमाथि अनपेक्षित प्रभाव गर्ने संभावना रहन्छ र शान्ति प्रक्रियाको उद्देश्य बिलखबन्दमा पर्नेछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा अपनाइने विधि तथा प्रक्रियाका बारेमा आम पीडितका बीचमा आम सहमति नहुन पनि सक्दछ। तथापि राज्यले उपयुक्त तथा वैधानिक प्रक्रिया मार्फत् कम्तीमा सरोकारवालाहरूका बीचमा न्यूनतम तहमा स्वीकार हुनसक्ने सङ्क्रमणकालीन न्यायका विधि अपनाउनुपर्ने हुन्छ। यस परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दै नेपालमा पनि हिंसात्मक द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्यसँगै सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने र पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने तथा पीडितहरूलाई आत्मसन्तुष्टि दिलाउने प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने समझदारी २०६३ मङ्सिर ५ मा नेपाल सरकार तथा नेकपा (माओवादी) का बीचमा हस्ताक्षरित विस्तृत शान्ति सम्झौतामा समावेश गरिएको थियो, जुन पीडित तथा सरोकारवालाहरूलाई

उत्साहजनक कार्य भए पनि व्यवहारमा अक्षरशः लागु हुन नसक्दा पीडित समुदायमा निराशा बढ्नु स्वभाविक मानिन्छ।

सिद्धान्तः पीडितलाई न्यायका अलावा क्षतिपूर्ति र परिपूरण, पीडकलाई सजाय र निश्चित सीमाभित्र रहेर न्याय तथा मेलमिलापका मान्यताहरूलाई निष्पक्ष रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने सहमति शान्ति सम्झौताका माध्यमबाट भए पनि यसलाई व्यवहारमा उतार्ने कार्य दिनानुदिन चुनौतीपूर्ण हुँदै आएको छ। तथापि नेपालले शान्ति सम्झौता मार्फत् सङ्क्रमणकालीन न्यायको गाम्भीर्यतालाई आत्मसात गरेको छ भने यसले शान्ति प्रक्रियाका पक्षधरहरूबाट गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीको पीडापूर्ण इतिहासलाई सम्बोधन गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर भएको मान्नुपर्ने हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको औचित्यता हिंसात्मक द्वन्द्वका कारक पक्षहरूको पहिचान गर्न र त्यस्ता कारणहरूको सम्बोधन गर्ने तथा द्वन्द्व पीडितहरूका लागि न्याय र परिपूरण मार्फत् समाधान उन्मुख रहेको द्वन्द्व पुनः भड्किन नदिनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी संयन्त्रहरू उपयोगी हुन सक्दछ। यस्ता संयन्त्रहरूको स्थापनाले देशमा विद्यमान दण्डहीनताको स्थिति अन्त्य गर्न र जवाफदेहीताको वातावरण सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। यसैगरी द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध वा जघन्य अपराधको प्रकृतिका अलावा यस्ता कार्यमा संलग्न दोषीहरू पहिचानमा सहयोग पुऱ्याउँदछ। साथै, यस्ता संयन्त्रहरूले दोषीहरूमाथि उपयुक्त कानुनी प्रक्रियाका माध्यमबाट कारबाही चलाउन र पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति एवं परिपूरणको सिफारिस गर्न मद्दत पुग्दछ। साथै, यसले शासन पद्धतिमा सुधार ल्याउन, सुशासन स्थापना गर्न र पारदर्शिता तथा जवाफदेहीताको संस्कृतिलाई बढावा दिनका लागि संस्थागत सुधारसम्बन्धी गतिविधिहरूको सिफारिस गर्न सक्दछ। समष्टिमा दीगो शान्तिको स्थापना, लोकतान्त्रिक संस्कृतिको बढावा र राष्ट्र निर्माणको प्रक्रियालाई अगाडी बढाउन पनि यस्ता संयन्त्रहरू सहयोगी हुन सक्दछन्।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सम्बन्धी प्रावधानहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ। सम्झौताको दफा ५(२)(३) मा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक विवरण ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने र परिवारजनलाई जानकारी गराउने व्यवस्था गरेको छ भने यसको दफा ५(२)(४) मा समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत कार्य र पुर्नस्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुर्नस्थापना आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी, सम्झौताको दफा ५(२)(५) मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रावधान रहेको छ। एकातिर शान्ति आयोगको परिकल्पना कहिल्यै कार्यान्वयनमा आउन सकेन भने अर्कोतिर अन्य दुईवटा आयोगहरूको गठन गर्न दलीय स्वार्थ र राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावका कारण करिब आठ वर्षको समय लाग्न पुग्यो। बिडम्बना, यसरी गठित आयोगहरूमा नियुक्त पदाधिकारीहरू र आयोगहरूको क्षमता र कार्यशैलीका सवालमा पीडित तथा मानव अधिकार समुदायहरूबाट प्रारम्भदेखि नै प्रश्न उठाइरहेको छ, जुन अद्यावधि कायम छ।

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा प्रारम्भदेखि राजनीतिक दलहरूको स्वार्थ हावी रहेको स्पष्ट छ र उनीहरूको स्वार्थका कारण पीडितहरूबाट व्यापक रूपमा माग गरिएको कानुन संशोधनको प्रक्रिया पनि अन्यौल देखिएको छ। मुख्यतया, आयोगहरूको गठनका लागि विद्यमान कानुनप्रति पीडित, मानव अधिकार समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय निकायको आपत्ती रहेको छ। साथै, पीडितहरूका तर्फबाट २०७१ फागुनमा दायर गरिएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले पीडितमैत्री मान्यता अनुरूप सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरे पनि अहिलेसम्म यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

सर्वोच्च अदालतको फैसलाअनुसार सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले

गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधमा आममाफीको उद्देश्य राखी क्षमादानको सिफारिस गर्नसक्ने छन् भने मेलमिलाप गराउने कार्यमा कानुनी रूपमा बज्देज लगाइएको छ। अभियोजनका लागि आयोगले सरकारमार्फत् नभई सिधै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ भने अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आयोगको क्षेत्राधिकारमा नपर्ने पनि स्पष्ट पारेको छ। साथै, सर्वोच्च अदालतबाट गम्भीर उल्लङ्घनमा क्षमादान अस्वीकार्य र हदम्यादका व्यवधान गर्न नहुने, आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनयतालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने, पीडित तथा साक्षी संरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने, गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई अपराधिकरण गर्ने बनाउनुपर्ने, गम्भीर अपराधहरूमा फौजदारी अभियोजनलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्ने, पीडित एवम् पीडितका परिवारलाई पर्याप्त परिपूरण दिने तथा समाजमा मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गराउने र सहभागितापूर्ण तथा परामर्शमूलक कानुन निर्माण प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने सर्वोच्च अदालतको राय रहेको छ।

शान्ति सम्झौताको भावना अनुरूप गठित बेपत्ता नागरिक छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगहरूको गठनसम्बन्धी ऐन अस्पष्ट, पीडकमैत्री र मेलमिलापका नाममा क्षमादान उन्मुख रहेको द्वन्द्व पीडितहरू र मानव अधिकार समुदायको निष्कर्ष रहेको छ। यसले पीडितहरूमा नैराश्यता सृजना गर्नु र न्यायका अभियन्ताहरूमा आक्रोस देखा पर्नु स्वाभाविक मान्नुपर्ने हुन्छ। आयोगको प्रभावकारिताका लागि न्यूनतम रूपमा आवश्यक हुने कानुनी, राजनीतिक र आर्थिक स्वायत्तता हालै गठित आयोगहरूमा नभएको र यसको सिफारिस सरकारले मान्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था नभएकाले उल्लेखित आयोगहरू सरकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई दिग्भ्रमित बनाउने माध्यमका रूपमा मात्र उपयोग गरिएको देखिन्छ।

पीडितहरू तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समुदायको सरोकारलाई सीमित रूपमा भए पनि सम्बोधन गर्न र सर्वोच्च अदालतको फैसलालाई केही हदसम्म कार्यान्वयन गर्नका लागि एकीकृत नेकपा (माओवादी) को गठबन्धन सरकारले

संशोधन विधयेक संसदमा दर्ता गरेको छ। पछिल्लो पटक नेपाली कांग्रेसको सरकारले समेत विगतको संसद अधिवेशनमा दर्ता गरेको संशोधन विधयेक विपक्षी दलको असहमतिका कारण अगाडि बढ्न नसकी निस्क्य भएको थियो। वर्तमान संशोधन विधयेकमा पनि पीडितहरू तथा मानव अधिकार समुदायको मूलतः 'मानव अधिकार' र 'गम्भीर मानव अधिकार' उल्लङ्घनको परिभाषाका विषयमा असहमति छ। विपक्षी दल नेकपा (एमाले) संसदीय समितिमा छलफल गर्नुपर्ने अडान राखेर प्रक्रियागत सवालमा असहमति जनाएर ढिलासुस्तीको कारण बनिरहेको छ भने सरकार बहुमतका आडमा संसदबाट सीमित छलफलका माध्यमबाट पारित गर्ने सोचमा रहेको छ। हाल संसदमा विचाराधीन रहेको विधयेकमाथि १ सय ८६ वटा संशोधन प्रस्तावहरू दर्ता भएका छन्। सिद्धान्ततः कानुन निर्माण सम्बन्धी अन्तिम निकास दिने थलो संसद भएकाले सङ्क्रमणकालीन सम्बन्धी ऐनको संशोधन विधयेक सहमति र सहकार्यका माध्यमबाट पीडितका सरोकारहरू सम्बोधन गर्न विधिसम्मत तरिकाले निकास खोजिनुपर्छ र यथाशीघ्र संशोधन विधयेक पारित गरिनुपर्छ। साथै, संशोधित ऐन बमोजिम योग्यता र क्षमताका आधारमा सक्षम आयोगहरू गठन गरिनुपर्दछ भने सङ्क्रमणकालीन न्यायको सवाललाई विश्वसनीय र स्वीकार्य तवरमा सम्बोधन गरिनुपर्दछ।

निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूलाई जिम्मेवारपूर्ण र इमान्दारिताका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउन सके मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न मद्दत पुग्नेछ। यसले सामाजिक सद्भाव अभिवृद्धि गर्न, नागरिकको आत्मसम्मानको पुनर्बहाली गर्न, न्याय तथा सुरक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय निकायहरूको संरचनागत सुधार गर्न र दण्डहीनताको अन्त्यमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउनेछ। तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाका क्रममा पारदर्शिता, निष्पक्षता तथा कानुनको उचित प्रक्रिया, समावेशिता, सहभागिता, राजनीतिक इच्छाशक्ति, राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहभागिता र नागरिकसँगको परामर्श सुनिश्चित गर्ने आफ्नो दायित्व राज्यले निर्वाह

गर्न सकेमा सकारात्मक परिणामको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र परिणाममुखी बनाउनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई विश्वसनीय र परादर्शी बनाउनुका साथै कानुनी तथा सामाजिक वैधता सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ। पीडित तथा यसका सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता कानुन निर्माणदेखि यससँग सम्बन्धित संरचनाहरूको गठनमा पनि सुनिश्चित गरिनुपर्ने हुन्छ। मुलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको मुख्य उद्देश्य शान्ति सम्झौताको मर्म अनुरूप द्वन्द्व रूपान्तरण, दीगो शान्ति र न्यायको भावनाबाट अभिप्रेरित रहनु पर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरूलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन राष्ट्रिय परिवेश र आवश्यकता अनुसार उपयुक्त रणनीतिहरू बनाउनुपर्ने हुन्छ। यसले द्वन्द्वउप्राप्त मुलुकमा दीगो शान्ति तथा सुशासन कायम गर्ने अवसरहरू अभिवृद्धि गर्ने, भविष्यमा हुनसक्ने मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको रोकथाम गर्ने, सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको प्रवर्द्धन गर्ने, पीडितहरूका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्ने, पीडकहरूलाई उचित कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट सजाय, मेलमिलाप, क्षमादान वा सफाइको अवसर प्रदान गर्ने र सभ्य राष्ट्रको निर्माणका लागि अत्यावश्यक मानिने सुशासन, कानुनी शासन, पारदर्शिता, जवाफदेहीता जस्ता मापदण्डहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने हुन्छ। सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापन गर्ने, शान्ति प्रक्रियालाई सफल बनाउने, सम्भावित मानव अधिकार उल्लङ्घनमा रोकथाम गर्ने, र कानुनी शासनका मान्यताहरूको संरक्षणमा सक्रिय रहने निकायहरूको रूपान्तरणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने हुन्छ। अन्ततः गत्वा सहमावेशी र सहभागितामूलक सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले मुलुकको शान्ति प्रक्रियालाई परिणाममुखी बनाउन र मानव अधिकारको प्रवर्द्धनमा मद्दत पुऱ्याउनेछ।

द्वन्द्वपीडितको न्यायमा अवरोध गर्न बन्द गर

इच्छाशक्ति बिनाको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएको आजभोलि गर्दागर्दै १६ वर्ष पुगिसकेको छ। १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्ने २०६३ मङ्सिर ५ मा सरकार र विद्रोही पक्षले हस्ताक्षर गरेको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वकालमा दुवै पक्षबाट भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको सत्यतथ्य छानविन गरी घटनाको सत्य तथ्य उजागर गर्ने, पीडितलाई न्याय र परिपूरण प्रदान गर्ने, पीडकलाई कानून बमोजिम दण्डसजाय दिने अनि द्वन्द्वका कारण र असरहरूलाई सम्बोधन गरी भविष्यमा त्यस्तो द्वन्द्व हुन नदिने उपायहरूको अवलम्बन गर्ने प्रतिवद्धता गरिएको थियो। शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वका क्रममा मारिएका तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक स्थिति सार्वजनिक गर्ने र परिवारलाई जानकारी गराउने (धारा ५.२.३) एवं सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने (धारा ५.२.५) प्रतिवद्धता जनाइएको थियो। सम्झौतामा जबरजस्ती बेपत्ता पारिएका नागरिकको अवस्था साठी दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने, ६ महिनाभित्र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग बनाएर द्वन्द्वकालीन गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको सम्बोधन गर्ने उल्लेख गरिएको थियो।

मानव अधिकार उल्लङ्घनका कारण पीडित बनाइएका नागरिकहरूको पीडाको आत्मसात गर्नु, पीडाको सुनुवाइ गर्नु, न्यायको अनुभूति गराउनु, मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रवृत्ति अध्ययन गर्नु, द्वन्द्वका कारणहरूको पहिचान गरी त्यस प्रकारका ज्यादतीहरू भविष्यमा नदोहोरिउनु भन्नका लागि राज्यले अबलम्बन गर्नुपर्ने नीतिगत

* अधिकारी, द्वन्द्वपीडित साभ्ना चौतारीका पूर्व अध्यक्ष हुन्।

तथा संरचनागत सिफारिस गर्नु आयोग प्रक्रियाका कार्यभार हुन्। द्वन्द्वकालीन मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको न्यायिक निरूपणलाई ढिलाइ गर्दै जाने रणनीति स्वरूप २०७१ सालमा आएर राजनीतिक सहमतिमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन आयो। पीडकलाई उन्मुक्ति दिनका ल्याइएको माफी प्रधान ऐनका बिबादास्पद प्रावधानको जिर्ण २ सय ३४ जना द्वन्द्व पीडितले सर्वोच्च अदालतमा रिट हाले। उता पीडितलाई न्याय दिन भागै सरकारले दलीय भागबण्डामा २०७१ माघमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन गर्‍यो।

माफीप्रदान ऐन एवम् दलीय भागबण्डामा अपारदर्शी ढङ्गले गठित सत्य निरूपण र बेपत्ता छानविन आयोगले पीडितको पक्षमा काम गर्लान् भन्ने विश्वास पीडित समुदायमा सुरुदेखि नै थिएन। बिना स्पष्ट मार्गचित्र, योजना र अनुभवका आयोगले पीडितको मन र भावना जित्ने, पीडित लगायतका सरोकारवालासँग सहकार्य गर्ने तर्फ आयोग असफल रहे। बिना कुनै कामको मूल्याङ्कन पटकपटक आयोगको म्याद थपियो। पहिले गठन भएका आयोगहरू असफल भए भन्दै फेरि अर्को आयोग गठन गरियो। पीडितको लागि बनाइएका भनिएका आयोगले कुनै पनि कार्यनीति, निर्देशिका, संरचना तथा काम गर्दा पीडित समुदायसँग सहकार्य र परामर्श गर्न खोजेनन्। काम गर्ने मेसो र आँट पनि नभएका सरोकारवालासँग सहकार्य र परामर्श समेत नगर्ने कार्यशैलीका कारण आयोगको औचित्य माथि नै गम्भीर प्रश्न उठ्यो। आयोग गठन भएको भण्डै ८/८ वर्ष भइसक्दा समेत दुवै आयोगमा परेका भण्डै ६५ हजार उजुरीमध्ये एउटा उजुरीको समेत आयोगले सत्यतथ्य उजागर गर्न नसक्नु लाजमर्दो हो, पीडितको पीडा माथिको चरम

लापरवाही हो।

भण्डै ८/८ वर्ष अस्तित्वमा रहेका आयोगले पीडितलाई भन्ने पीडा र निरासा मात्र दिए। द्वन्द्व पीडितलाई न्याय दिने दायित्वउपर शान्ति सम्झौताको १६/१६ वर्षसम्ममा पनि सरकार एवं राजनीतिक दलको प्राथमिकतामा कहिल्यै पनि परेन। पीडितहरू पीडामा तड्पीइरहे तर द्वन्द्वरत पक्षहरू नै संलग्न भएको सरकार र राजनीतिक दल पीडितको न्यायलाई आलटाल गर्नमै लागि रहे। कैयौं द्वन्द्व पीडित उपचार नपाएर ज्यान गुमाइ रहेका छन्। ती नागरिकको उपचार र तत्कालीन आवश्यकता परिपूर्ति गर भनेर निरन्तर माग गर्दा समेत न त सरकारले सो को गम्भीरता अनुभूति गरेको छ न त हिजोको दिनमा आयोगले गरेका थिए।

पीडित समुदायको विश्वसनीयता र सहकार्यको अभाव

द्वन्द्वपीडित समुदाय सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको एक प्रमुख सरोकारवाला पक्ष हो। पीडित समुदायलाई न्याय दिन अवलम्बन गरिने सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा पीडित समुदायलाई सरोकारवालाका रूपमा सहकार्य गर्न सरकार र राजनीतिक दला समेत उत्सुक भएनन्। सङ्क्रमणकालीन न्यायको हरेक प्रक्रियामा पीडित समुदायलाई उपेक्षा गर्ने गरिएको छ। पीडित समुदायका सरोकार, चासो, आवश्यकता, अधिकार, सहभागिता तथा विश्वासलाई उपेक्षा गरिएको छ। २०६५ सालमा तत्कालीन शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग ऐन मस्यौदा च्याडिसन होटेलमा सार्वजनिक गरी छलफलमा ल्याएको थियो। उक्त मस्यौदा गर्दा पीडित समुदायसँग छलफल गरिएको थियो न त उक्त कार्यक्रममा नै पीडित समुदालाई बोलाइएको थियो। सरकारी सुरक्षा निकायबाट भएका गम्भीर मानव

अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने क्रममा भएका घटना एवम् विद्रोही पक्षबाट भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई राजनीतिका उद्देश्य प्राप्तिका लागि भएका घटना भन्दै सबैलाई उन्मुक्ति दिने गरी उक्त मस्यौदा ल्याइएको थियो । आमामाफीकै लागि ल्याइएको उक्त मस्यौदाप्रति पीडित समुदाय, नागरिक समाज एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट चर्को विरोध भयो । त्यसपछि नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको सहयोग र समन्वयमा उक्त मस्यौदामाथि हरेक विकास क्षेत्रमा परामर्श गरिएको थियो ।

२०६८ सालमा संविधान सभा विघटन भएसँगै संसदमा विचाराधीन रहेका दुई विधेयक ऐन नबनी विफल भए । बाबुराम भट्टराईले दुवै विधेयकलाई एउटै बनाएर पूर्णतः आममाफीको प्रावधान राखेर २०६९ चैतमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश जारी गराए । पीडितलाई न्याय दिनका लागि ल्याएको अध्यादेश ल्याउनका लागि आफूले ठुलो त्याग गरेको भन्दै भट्टराईले १ सय प्रतिशत भ्रुटको खेती गरे । पीडित समुदाय र मानव अधिकार समुदायको तत्काल उक्त अध्यादेशका न्यायका अवरोध गर्ने प्रावधान विरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता गरे । सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेशले उक्त न्याय विरोधी अध्यादेशको कार्यान्वयन रोकियो ।

सर्वोच्च अदालतले उक्त रिटउपर २०७० पुस १८ मा परमादेश जारी गरी पीडितको सहमतिमा मात्र माफी दिइने गरी कानून परिमार्जन र संशोधन गर्न, आमनरसंहार, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जबरजस्ती बेपत्ता, यातना, गैरन्यायिक हत्या तथा बलात्कार लगायतका यौन हिंसाजस्ता गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूलाई दण्डनीय बनाउने कानून निर्माण गर्न, मुद्दा दायर गर्ने महान्यायधिवक्ताको संवैधानिक अधिकार सुनिश्चित गर्न, मुद्दा चलाउने ३५ दिने हदम्याद पुनरावलोकन गर्न आदेश दियो । पीडित एवं पीडितको परिवार परिपूरण, पीडित एवं साक्षी संरक्षण, द्वन्द्वपीडित वा पीडितको संस्था, द्वन्द्व विशेषज्ञ, मानव अधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवालाहरू सम्मिलित विशेषज्ञ

टोलीको परामर्शमा क्षमादानका मापदण्ड कानूनमा किटान गर्न आदेश दियो । मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय आयोग गठन गर्न आदेश दियो ।

सर्वोच्चको परमादेश बमोजिम भन्दै नेपाल सरकारले पीडित प्रतिनिधिसमेत सम्मिलित विशेषज्ञ कार्यदल गठन गर्‍यो । तर, कार्यदलले बुझाएको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप, बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोग र बलजपती बेपत्ता पारिएको अपराधलाई फौजदारीकरण गर्ने मस्यौदा विधेयक सरकारले लुकायो ।

सर्वोच्च अदालतको परमादेशले बदर गरेको प्रावधान हुबहु राखेर बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरियो । तिनै माफीप्रदान प्रावधान विरुद्ध सुमन अधिकारीसमेत ४४ जिल्लाका २३४ जना द्वन्द्व पीडितहरूले सर्वोच्च अदालतमा रिटउपर १४ फागुन २०७२ मा उक्त ऐन पुनरावलोकन गर्न आदेश दियो । उल्टो सरकारले सर्वोच्च अदालतको पुनरावलोकन गर्न माग गर्दै सर्वोच्चमा निवेदन हाल्यो । सर्वोच्चले उक्त फैसला पुनरावलोकन नहुने निर्णय गर्‍यो । नेपाल सरकारले तत्काल ऐन संशोधन गर्नका लागि इमान्दार प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने थियो, तर सरकारले आलटाल मात्र गरिरह्यो । २०७५ मा उक्त ऐन संशोधन गर्न भन्दै सरकारले गम्भीर अपराधका दोषीहरूलाई नाममात्रको दण्डसजायको व्यवस्थासहितको मस्यौदा सार्वजनिक गर्‍यो । उक्त मस्यौदामा प्रदेशमा पुगेर परामर्श गर्ने भएको सरकार विवादास्पद प्रावधानका कारण परामर्शबाट पछि हट्यो ।

पछि २७ पुस २०७६ मा सरकारले हतारहतारमा सातै प्रदेश राजधानीमा एकै दिन नाममात्रको परामर्शको आयोजना गर्‍यो । आधा दिनको परामर्शमा नेताहरूको भाषणले स्थान पाए, कैयौं पीडितलाई बोल्न समेत दिइएन । न त सरकारले उक्त परामर्शका सुभावहरू सहितको प्रतिवेदन नै सार्वजनिक गर्‍यो न त संशोधन प्रक्रिया अगाडि बढ्यो । त्यसैबिचमा सरकारले दुवै आयोग पदाधिकारीलाई पदमुक्त गर्‍यो । ऐन संशोधन गरेर मात्र नयाँ आयोग गठन गर्न पीडित लगायतका सरोकारवालाले गरेको अपिल सरकारले सुनेन र फेरि पनि दलीय

भागबण्डामा अकर्मन्य आयोग बनायो । पीडितका लागि न्याय दिनका लागि भनिएको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा पीडितको पीडा र पीडित समुदायलाई निरन्तर उपेक्षा र स्वार्थका लागि उपयोग गरिएको छ ।

पीडितमाथि श्रृङ्खलाबद्ध थोका

कानून मन्त्रालयले २०७८ चैत २४ गते सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई विश्वसनीय ढङ्गले अगाडि बढाउने भन्दै पीडित एवम् मानव अधिकार समुदायसँग सहकार्यका लागि आग्रह गर्‍यो । सरोकारवालाहरूले समग्र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको समयसीमा सहितको कार्ययोजना सार्वजनिक गर्न माग गरे । पीडित लगायतका सरोकारवालासँग परामर्श गर्ने, सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेश, फैसला तथा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको मर्म र भावना, परामर्शका निष्कर्ष तथा सुभावहरू समेतको आधारमा ऐन संशोधनको मस्यौदा बनाउने, संशोधन विधेयकको मस्यौदा उपर सरोकारवाला तथा विज्ञहरूबाट सुभाव लिने, मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिएर मन्त्रपरिषद्बाट स्वीकृत गराउने २०७९ असार मसान्तभित्र संसदमा दर्ता गर्ने योजना सरकारले सरोकारवालाहरू समक्ष राख्यो । यसले आशंका सहित पीडित र नागरिक समाजमा केही हदसम्म आशा र विश्वास जगायो । मन्त्रालय, पीडित र नागरिक समाजका प्रतिनिधिले परामर्शको विषयवस्तु, प्रश्नावली र मोडालिटी तयार पारे, सात प्रदेश र केन्द्रमा समेत परामर्श सम्पन्न भए ।

परामर्शबाट समग्र सङ्क्रमणकालीन न्याय र ऐन संशोधनका सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण सुभावहरू प्राप्त भए । सङ्क्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त तथा निर्देशनात्मक आदेश, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको विश्वव्यापी मूल्यमान्यता, द्वन्द्वपीडितबाट प्राप्त सुभाव समावेश गरी आयोग ऐन संशोधन गर्नुपर्ने र हरेक प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता सुनिश्चित गराउनुपर्ने सुभाव आएका थिए । संशोधन विधेयक पीडित लगायतका सरोकारवालाको सहकार्यमा गर्न गरेको माग सरकारले बेवास्ता गर्‍यो । मस्यौदा तयार भएपछि पीडित एवम् सरोकारवालाहरूको सुभाव लिने प्रतिबद्धता

विपरीत सरकारले गोप्य रूपमा संशोधन मस्यौदा तयार गन्यो र २०७९ असार ३१ मा संसदमा दर्ता गरायो । पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शलाई सरकार र राजनीतिक दलहरूले आफू अनुकूल उपयोग गर्न खोजेको स्पष्ट देखियो । सरकारसँग पीडित समुदायको जागेको आशा सरकारले कैयौं आपत्तिजनक प्रावधान सहित ऐन संशोधन विधेयक संसदमा पेश गरेसँगै निरासा र अविश्वासमा परिणत भयो । त्यतिबेला पीडित पक्षमाथि खेल्ने काम समेत भयो र उक्त विधेयकका पक्ष र विपक्षमा पीडितका विचार ल्याउन लगाउने काम समेत गरियो ।

ऐन संशोधन विधेयक २०७९ का राम्रा तथा आपत्तिजनक व्यवस्था

द्वन्द्व पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूसँग गरिएको परामर्शलाई रणनीतिक रूपमा प्रयोग गर्दै सरकारले गोप्य रूपमा बनाएर गत २०७९ असारमा संसदमा दर्ता गरेको विधेयकमाथि पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूको व्यापक विरोध थियो । विधेयक संसदमा दर्ता भएपछि पीडित लगायतका सरोकारवाला समुदायसँगको छलफलमा सरकार कतिपय बुँदाहरू परिमार्जन गर्न तयार भएको थियो । २०७९ असोजमा संसद भङ्ग भएपछि संसदमा विचाराधीन रहेको संशोधन विधेयक अगाडि बढ्न सकेन । माओवादी अध्यक्ष दाहाल विरुद्ध द्वन्द्वकालमा हत्या गरिएका ५ हजारको जिम्मा लिने अभिव्यक्तिको जिम्मेवारी सम्बन्धमा रिट दर्ता गर्न सर्वोच्च अदालतले आदेश दिएपछि सरकारले हतारहतारमा २०७९ फागुन २५ मा गते असारको विधेयकमा केही परिवर्तन गरी संसदमा दर्ता गन्यो । पीडित लगायतका सरोकारवालाहरूले आपत्ति जनाएका कैयौं सवालहरू त्यत्तिकै राखेर अदालतलाई प्रक्रिया अगाडि बढेको देखाउने विधेयक दर्ता गरिएको थियो । पहिले पेश गरिएको विधेयकमा द्वन्द्वकालीन मुद्दामा विशेष अदालतले गरेको निर्णय नै अन्तिम हुने र पुनरावेदन नलाने व्यवस्था गरिएकोमा अहिले विशेष अदालतको निर्णय उपर चित्त नबुझे ३५ दिन भित्र सर्वोच्च अदालतमा तीन जना न्यायाधीश रहने सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विशेष इजालासमा पुनरावेदन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । आयोगबाट सिफारिस भएर आएपछि

सर्वोच्च अदालतको परामर्श

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले स्पष्ट आदेश तथा फैसलाहरू गरेको छ । यससन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले २०७० पुस १८ गतेको परामर्शलाई संक्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा महत्वपूर्ण मानिन्छ । बेपत्ता भएका व्यक्ति छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश २०६९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१), १३(१) र २४(९) समेतको प्रतिकूल रहेको भनी द्वन्द्वपीडित तथा कानुन व्यवसायीले सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता गरेका थिए । सो सम्बन्धमा जारी परामर्शमा तपसीलका विषय उल्लेख थिए ।

- ▶ बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्न छुट्टै आयोग गठन गर्नुपर्ने,
- ▶ पीडितको सहमतिमा मात्र माफी दिइने गरी अध्यादेश परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने ।
- ▶ आमनरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जबर्जस्ती बेपत्ता, यातना, गैरन्यायिक हत्या तथा बलात्कार लगायतका यौन हिंसाजस्ता गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूलाई दण्डनीय बनाउने कानुन निर्माण गर्नुपर्ने
- ▶ गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा मुद्दा चलाउनका लागि राखिएको ३५ दिने हदम्याद पुनरावलोकन गर्नुपर्ने,
- ▶ पीडित एवम् पीडितको परिवारलाई यथेष्ट आर्थिक, कानुनी एवम् संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था र मेलमिलापको भावना प्रवर्धनका लागि कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- ▶ द्वन्द्वपीडित वा पीडितको संस्था, द्वन्द्व विशेषज्ञ, मानव अधिकार कानुन विशेषज्ञ एवम् सरोकारवालाहरू सम्मिलित विशेषज्ञ टोलीको परामर्शमा क्षमादानका मापदण्डहरू कानुनमा नै किटान गर्नुपर्ने,
- ▶ द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा एवं विद्रोहको दमन गर्ने कार्यमा संलग्न नरहेको तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय आयोग गठन गर्नुपर्ने ।

द्वन्द्वकालीन घटनामा महान्यायाधिवक्ता वा निजबाट अधिकार प्राप्त सरकारी वकिलले मुद्दा चलाउने निर्णय गर्ने समयावधि ६ महिनाबाट एक वर्ष गरिएको छ । आयोगको कार्य अर्वाधि एक वर्षबाट दुई वर्ष गरिएको छ । राहत तथा परिपूरण सम्बन्धी केही व्यवस्था विधेयकमा गरिएको भएतापनि न्यायको ढोकामा गजवार लगाउने काम विधेयकले गरेको छ ।

यसअघि समावेश गरिएका कतिपय सकारात्मक प्रावधान अहिले दर्ता गरिएको विधेयकमा समावेश गरिएको छ । गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई विशेष अदालतमा अभियोजन गर्ने, पीडितको परिपूरणको अधिकार, प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि पीडितलाई अन्तरिम राहत प्रदान गर्ने, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारहरूले मृत्यु भएका व्यक्तिको परिवारकै सरह सम्पत्तिमाथिको अधिकार पाउने, आयोगले मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रवृत्ति, प्रकृति, द्वन्द्वको प्रभाव

अध्ययन गर्ने, संस्थागत सुधार तथा भेटिगको लागि सिफारिस गर्ने, सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित पीडित एवम् शान्ति सम्भौता पश्चात् बारुदी सुरुडमा परेर पीडित भएका नागरिकका सवालहरूका रूपमा राखिएका थिए ।

विधेयकमा मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई क्षमादान दिन नमिल्ने भन्दै मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र क्षमादान तथा मेलमिलाप गर्ने सकिने भन्दै मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरी दुई वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ । कुटपिट गर्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, जबर्जस्ती विस्थापन, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी गर्ने, गैर कानुनी थुनामा राख्ने, अपहरण तथा शरीर बन्धक बनाउने र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानुन विपरीत गरिएका जुनसुकै अमानवीय कार्यलाई क्षमादान दिन सकिने भन्दै मानव अधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, पीडित र सरोकारवालासँगको परामर्श, सर्वोच्च अदालतको परमादेश बमोजिम ऐन संशोधन गर्नु पर्दछ र द्वन्द्वकालीन यातना, जबर्जस्ती बेपत्ता जस्ता कार्यलाई अपराधिकरण गर्ने कानून बनाउनु पर्दछ। निःशस्त्र व्यक्ति तथा नियन्त्रणमा लिइएको जुनसुकै व्यक्तिको हत्या, बलात्कार तथा गम्भीर प्रकृतिका यौन हिंसा, जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य तथा यातना, अड्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने कार्य मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत राखिनु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्याय आयोग ऐन, २०७१ मा रहेको बेपत्ताको परिभाषा हटाइएकोमा बेपत्ता पार्ने कार्यको परिभाषालाई संशोधन विधेयकमा समावेश गरिनु पर्दछ।

उल्लङ्घनको सूचीमा राखिएको छ।

विधेयकमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको वर्गीकरणको सूची उपर पुनर्विचार गर्न द्वन्द्व पीडित समुदायसँग सरकार तयार भएकोमा त्यसबाट पछि हटेर मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत यस अघिको क्रुर यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेको, जबर्जस्तीकरण, जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य, अमानवीय वा क्रुरतापूर्वक दिएको यातना प्रावधान यथावत राखिएको छ। हत्या, यातना, अड्गभङ्ग पार्ने, यौनजन्य हिंसा जस्तो अपराधलाई सामान्य उल्लङ्घन अन्तर्गत राखिनु न्यायमाथिकै उपहास हो। हत्या, अड्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने जस्ता अपराधलाई समेत मेलमिलाप र क्षमादान हुने सूची अन्तर्गत राखिएकोप्रति गम्भीर आपत्ति रहेको छ। यस्तो विवादास्पद व्यवस्था तत्काल संशोधन गर्नुपर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, पीडित र सरोकारवालासँगको परामर्श, सर्वोच्च अदालतको परमादेश बमोजिम ऐन संशोधन गर्नु पर्दछ र द्वन्द्वकालीन यातना, जबर्जस्ती बेपत्ता जस्ता कार्यलाई अपराधिकरण गर्ने कानून बनाउनु पर्दछ। निःशस्त्र व्यक्ति तथा नियन्त्रणमा लिइएको जुनसुकै व्यक्तिको हत्या, बलात्कार तथा गम्भीर प्रकृतिका यौन हिंसा, जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य तथा यातना, अड्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने कार्य मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत राखिनु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्याय आयोग ऐन, २०७१ मा रहेको बेपत्ताको परिभाषा हटाइएकोमा बेपत्ता पार्ने कार्यको

परिभाषालाई संशोधन विधेयकमा समावेश गरिनु पर्दछ।

आयोगको कार्यअवधि एक वर्षबाट बढाएर दुई वर्ष बनाइएको छ। आयोगले उक्त अवधिमा आफ्नो काम सम्पन्न गर्न नसकेमा फत्ते नगरेको अवस्थामा कार्यावधि थप्ने कुनै व्यवस्था राखिएको छैन। आयोग गठनका लागि गरिएको व्यवस्था समस्यामूलक भएको विगतको अनुभवले सिद्ध गरिसकेको छ। राजनीतिक दलको प्रतिनिधिको बहुमत हुने गरी तय गरिने सिफारिस समितिको संरचनामा संशोधन गर्नु पर्दछ। पूर्व प्रधान न्यायाधीश, मानव अधिकार आयोगको प्रतिनिधित्व यथावत राखी सर्वोच्च अदालतको पूर्व न्यायाधीश एवम् पीडित समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी सिफारिस समिति बनाउनु पर्दछ। सिफारिस समितिको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता एवम् विश्वसनीयता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। स्पष्ट मार्गचित्र, विश्वसनीय र पारदर्शी प्रक्रिया, योग्यता र मापदण्डका आधारमा स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोग गठन गर्नुपर्दछ।

विगतमा आठ/आठ वर्षसम्म एउटा पनि उजुरीको सत्यतथ्य छानविन र उजागर नगरिएको तीतो यथार्थ हाम्रा सामु छ। दुवै आयोगमा रहेका ६५ हजार बढी उजुरीको छिनोफानो दुई वर्षमा सम्पन्न गर्ने विश्वसनीय आधार, संरचना, एकाई, विज्ञ, जनशक्ति तथा सहकार्य बारे केही उल्लेख गरिएको छैन। हाल दुवै आयोगले अँगाल्दै आयोग आएको उजुरी छानविन प्रक्रिया न त पीडित मैत्री छ न त सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्म बमोजिम छ। प्रमाण तथा साक्षी जुटाउने काम आयोगको हो तर पीडितलाई

प्रमाण र साक्षीको भार बोकाएर आयोगले पीडितलाई भन्नु पीडा दिने काम गरेका छन्। त्यसैले समयमै कार्य सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक स्थानीय तहसम्मको संरचना, आयोगभित्र विभिन्न इकाई, विज्ञ, कर्मचारी तथा आर्थिक स्रोत तथा आवश्यक कानून एवम् सरोकारवालासँगको सहकार्यको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ, तोकिएको अवधिमा कार्य सम्पन्न हुन नसकेमा अवधि थप्ने प्रबन्ध गर्नुपर्दछ।

आयोगहरूले हरेक क्रियाकलापमा पीडित समुदायसँग सहकार्य गर्नुपर्छ। आयोगहरूले निर्धक्क र निष्पक्ष भएर बिना दवाव सत्य अन्वेषण गर्ने, सबैले उसलाई सहयोग गर्ने एवम् आयोगले पनि सरकारलाई त्यसरी नै सिफारिस गर्ने वातावरण निर्माण गरिनु पर्दछ। आयोगका नीति नियम, निर्देशिका, संरचना निर्माण गर्दा पीडित समुदायको अर्थपूर्ण परामर्श र सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। पीडित समुदायको पीडा र भावनालाई आत्मसात गर्दै आयोगले गर्ने व्यवहारमा संवेदनशीलता हुनुपर्दछ, भावनात्मक रूपमा पीडितको मन जित्नुपर्दछ र मनोसामाजिक परामर्शको व्यवस्था समेत गर्नुपर्छ। बलात्कारका घटनाहरूको आयोगमा उजुरी नपरेका र अन्य छुटेका उजुरीलाई पनि ग्रहण गर्न र उजुरी हाल्ने क्रमदेखि न्याय निरूपणसम्मको क्रममा सुक्षाको ग्यारेन्टी सहित लैङ्गिकमैत्री विशेष संयन्त्रको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी स्पष्ट मार्गचित्र नै नभएको हुनाले सर्वप्रथम समय तालिका सहितको स्पष्ट मार्गचित्र र ठोस कार्ययोजना बनाउनु पर्दछ। पीडित समुदायका औषधोपचार तथा तात्कालीन आवश्यकताहरूको सम्बोधनका कार्यक्रम तत्काल लागु गर्नुपर्दछ। पीडितका औषधोपचार तथा तात्कालीन आवश्यकता सम्बोधन गर्न र जीवन बचाउनका लागि आयोग कुर्नु नै पर्दैन।

आयोगमा अनुसन्धान एकाइ नराखिएको आयोगले गर्ने मानव अधिकार हननका घटनाहरूको छानविनका आधारमा गरिएको सिफारिसबाट महान्यायाधिवक्ताले चलाउने मुद्दामा अभियोजन हुने सम्भावना निकै कम रहन्छ। तसर्थ, आयोग र महान्यायाधिवक्ता कार्यालयमा फौजदारी अनुसन्धान गर्ने एकाइको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने एवम् एक वर्ष भित्र अभियोजन गर्न नसकिएको

घटनामा एक वर्ष हदम्याद देखाएर न्यायबाट वञ्चित गर्न मिल्दैन। थप अनुसन्धान एक वर्षभित्र सम्पन्न हुन नसकेमा अभियोजन गर्नका लागि थप समय उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।

पीडित तथा साक्षीको गोपनीयता तथा संरक्षण, दसीप्रमाण, बयान आदिको सुरक्षा र गोपनीयताका विश्वसनीय उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्दछ। आयोगको प्रतिवेदन तथा सिफारिस सरकारले प्राथमिकता र इमान्दारिताका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। महिला, यौनजन्य हिंसामा परेका महिलाहरूको सुरक्षा, गोपनीयता, उपचार लगायतका प्रावधानको व्यवस्था गर्नुपर्छ। पीडित समुदायको सहकार्यमा पीडित समुदायका साभा र विशेष आवश्यकता तथा अधिकार सुनिश्चित गरी अल्पकालीनदेखि दीर्घकालसम्मको विस्तृत पारिपूर्ण नीति निर्माण गरी, तीन तहको सरकार, द्वन्द्व पीडित समुदाय लगायतका सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। ३ लाख रुपियाँ सम्म सिफारिस गर्न पाउने र यसअघि राहत पाएको भए त्यसलाई समेत विचार गर्नुपर्ने प्रावधान खारेज गर्नुपर्दछ।

विधेयकमा पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम दण्डसजाय गर्ने कुरा लेखिएको छ। २०७४ सालमा कार्यान्वयनमा आएको प्रचलित कानून मुलुकी अपराध संहितामा भूतलक्षी प्रभाव नहुने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त पश्चातदर्शी प्रावधान द्वन्द्वकालीन घटनाको सन्दर्भमा लागु नहुने व्यवस्था सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐनमा समावेश गर्नुपर्दछ। सङ्क्रमणकालीन

न्यायको सिद्धान्त लगायतका आधारमा अभियोजन गर्दा विशेष अदालतले सजाय निर्धारण गर्दा समेत घटी सजाय गर्नुपर्ने भनी निस्वतन्त्र विशेष अदालतमाथि हस्तक्षेप गर्ने कुरा स्वीकार्य छैन। घटी सजाय गर्ने अधिकार स्वतन्त्र अदालतलाई नै छोडी दिनुपर्दछ।

निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको प्रमुख सरोकारवाला पीडित समुदाय हुन्। स्वभावैले सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया पीडित केन्द्रित र लैङ्गिक संवेदनशील हुनुपर्दछ। पीडित समुदायलाई उपेक्षा गरेर सरकार र राजनीतिक दलहरूले आफ्नो स्वार्थ अनुकूल मात्र आयोग ऐन बनाएर आफ्ना मान्छे भर्ति गरेर बनाएको आयोगले समाधान नदिएको बरू समस्या भन्ने जटिल बन्दै गएको तथ्यबाट पाठ सिक्नुपर्दछ। सरकार र राजनीतिक दलले हाम्रो आफ्नै माटो सुहाउदो शान्ति प्रक्रिया भनेर दावी गर्छन्। अनि फेरि बाहिरको आफ्नो स्वार्थ र अनुकूल उदाहरण देखाएर विश्वका अरू देशमा ढिला भएकाले हामीकहाँ पनि पीडितले न्याय पाउन ढिलाई हुन्छ भन्ने जस्तो गैरजिम्मेवार तर्क गरेको पनि सुनिन्छ।

सरकार पीडितलाई कति दुःख दिन्छौं, पीडितले पीडामा तड्पिरहेकोप्रति कति असंवेदनशील र गैरजवाफदेही बन्न सक्छौं। पीडितको पीडा लम्ब्याएर पीडितलाई मात्र हैन यसले समग्र राष्ट्रलाई नै अप्ट्यारोमा पारिरहेको तथ्यबाट पाठ सिक। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय चासो र

चिन्ताको विषय सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई विश्वसनीय ढङ्गले निष्कर्षमा पुऱ्याउन जिम्मेवार बन। संसदमा विचाराधीन आयोग संशोधन विधेयकमा दफावार व्यापक छलफल गराउ, जनप्रतिनिधि संसदले सरोकारवाला पक्षहरूसँग आवश्यक परामर्श गर। फेरी मुद्दा हालन जान नपर्ने गरी र सबै सरोकारवाला पक्षहरूले सकार्य गर्ने गरी युटीपूर्ण प्रावधानहरू सच्याएर मात्र स्वीकार्य ढङ्गले ऐन संशोधन गर। अपराधको वर्गीकरण, सिफारिस समितिको विश्वसनीयता र स्वतन्त्रता, आयोगको सक्षमता, विश्वसनीयता, आयोग अवधि, प्रचलित कानून, मुद्दा चलाउने हदम्याद, सजाय घटाउनुपर्ने, मानव अधिकार उल्लङ्घनमा मेलमिलाप हुन नसकेको हकमा मुद्दा चलाउने व्यवस्था, तात्कालिक राहत तथा उपचार, लैङ्गिक संवेदनशील र पीडितमैत्री कार्यप्रणाली, आयोगको संरचना तथा इकाई, बेपत्ताको परिभाषा, परिपुरण अधिकारको सुनिश्चितता लगायत सवालहरू सम्बोधन गर। दलका कार्यकर्ता नभई सङ्क्रमणकालीन न्याय समाधान गर्न सक्ने मार्गचित्र, योजना, आँट र विश्वास भएको सक्षम र स्वतन्त्र आयोग गठन गर। द्वन्द्व पीडितको पीडालाई सत्ता र प्रतिपक्षको सत्तास्वार्थको जुहारीको खेल नबनाऊ। पीडितलाई न्यायको प्रत्याभूती गराउने विश्वसनीय प्रक्रिया तत्काल आरम्भ गर, द्वन्द्व पीडितलाई नागरिक भएर बाँच्न देऊ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३
- ▶ बेपत्ता व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१
- ▶ सर्वोच्च अदालतको परमादेश १८ पुस २०७०
- ▶ द्वन्द्व पीडित समुदायको प्रेस विज्ञप्ति २०७९ चैत १
- ▶ द्वन्द्व पीडित राष्ट्रिय भेलाबाट पारित १६ बुँदे काठमाडौं घोषणापत्र २०७९ चैत १०
- ▶ द्वन्द्व पीडितलाई न्याय : फेरी भुक्त्याउने खेल नहोस्, सुमन अधिकारी, नेपाल लाइभ अनलाइन, २०७९ फागुन २६
- ▶ शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयमा पेश गरेको विज्ञ कार्यदलको प्रतिवेदन २०७० चैत २०
- ▶ सर्वोच्च अदालतको परमादेश २०७१ फागुन १४
- ▶ बेपत्ता व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ संशोधन विधेयक २०७९
- ▶ ऐन संशोधन विधेयक माथि ४ महले सहित द्वन्द्व पीडित समुदाय र मानव अधिकार समुदायको प्रत्येक राजनीतिक दलका संसदीय दलका नेतालाई २०७९ चैत १३ मा पेश गरिएको ज्ञापनपत्र
- ▶ २०७० चैत २० गते शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयमा पेश गरिएको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोग सम्बन्धी विज्ञ कार्यदलको प्रतिवेदन
- ▶ द्वन्द्वपीडितको साभा चौतारी, वकालतपत्र नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको अधिकार र मागबारे परिपूरणको आवश्यकता, २०७५ जेठ

अपराध पीडित र कसुरदारका मानव अधिकार : नागरिक अनुगमन

प्रेक्षण, तथ्याङ्कन, अन्वीक्षा, अभिलेखन र प्रकाशनसहित मानव अधिकारको नागरिक अनुगमन व्यावसायिक रूपमा वस्तुगत र तटस्थतापूर्वक सम्पादन गरिने काम हो। राज्यका जुनसुकै निकायमा नागरिकको अधिकारसँग जोडिएका विषयहरू सम्बन्धित हुन सक्छन्। यसो हुनाले मानव अधिकारको अनुगमन सरकार अर्थात् व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाबाट सम्पादन गरिने काम र प्रवाह गरिने सेवामा मात्र सीमित राखिनु हुँदैन सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहेका सबै सार्वजनिक सेवाप्रदायक निकाय वा प्राधिकरण/अधिकारीहरूले सम्पादन गर्ने काम र प्रवाह गर्ने सेवा पनि अनुगमनमा समेटिनै पर्छ। अदालतबाट सम्पादन गरिने कामहरूमध्ये अपराधपीडितका अधिकारको बहाली र कसुरदारलाई गरिने सजायका उनीहरू र उनीहरूका आश्रितका मानव अधिकारमा पुगेका असर तथा वञ्चितहरूको तहसम्मको अनुगमन हुने गरी तथ्याङ्कन र तिनको सत्यापन गरिनु जरुरी हुन्छ। यसका लागि तथ्याङ्कन र अनुगमनका ढाँचाहरू मात्रले पुग्दैन विशेष गरी अपराधपीडित तथा कसुरदारका अधिकारहरूको विखण्डित सूचकहरू तय गरिनुपर्छ र ती सूचकहरूका आधारमा तथ्यहरूको लेखाजोखा तथा अन्वीक्षा गरिनुपर्छ।

पृष्ठभूमि

विक्रम संवत् २०४७ (सन् १९९१) साल र त्यसपछि नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघ अन्तर्गतका अधिकांश अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता गरेको छ। यस्ता अनुबन्ध वा महासन्धिलाई अनुमोदन वा सम्मिलन गरी तिनको पक्ष बनेपछि अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू स्वीकार गरेको मानिन्छ। पक्षराष्ट्र बनेसँगै सन्धिसम्झौतामा रहेका मानव अधिकारहरू आफ्नो अधिकारक्षेत्र (देशमा) लागू गर्ने अभिभारा लिएको मानिन्छ। यसबाट सदस्य राष्ट्रले आफ्ना भूभागमा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र परिपूर्ति गर्ने अभिभारा पूरा गर्नुपर्छ। यस्ता अभिभारालाई अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको रूपमा अर्थ्याइने गरिन्छ। अर्थात् नेपालले नेपालमा मानव अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र परिपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी बहन गर्ने वाचा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई दिएको छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ लागू रहेकै समयदेखि नेपाल सन्धि ऐन २०४७ ले यस्ता सन्धिसम्झौतालाई नेपालका कानुनसरहको मान्यता दिएको छ। नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ (१) ले "... नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा

प्रचलित कानुनसँग बाभिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाभिएको हदसम्म प्रचलित कानुन अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानुनसरह लागू हुनेछ" (नेकाआ, २०७९:०४) भन्ने कुरा पनि किटान गरेको छ।

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले नेपालमा मानव अधिकार कानुनको कार्यान्वयन र मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनाहरू सन् १९९२ देखि नै नियमित तथ्याङ्कन र अभिलेखन गर्दै आएको छ। हरेक वर्ष तथ्याङ्कन र अन्वीक्षा गरिएका यस्ता मानव अधिकारका सवाल र उल्लंघनका विषयवस्तुलाई प्रतिवेदन प्रकाशन पनि गरिएको छ। इन्सेकबाट हरेक वर्ष प्रकाशित नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक त्यसैका उपज हुन्। वर्ष पुस्तकमा नेपालको मानव अधिकार अवस्थाका तथ्यगत जानकारी समावेश रहने गरेका छन्। कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकामार्फत राज्यका अङ्ग तथा निकायहरूले नागरिक, व्यक्ति तथा समूहका मानव अधिकारका बारेमा गरेका सरोकारका विषय यसमा समाविष्ट रहन्छन्। राज्यको शासकीय अधिकारका रूपमा विभिन्न

अधिकारी तथा कर्मचारीहरूबाट गरिएका वा नगरिएका कामको परिणामस्वरूप भएका मानव अधिकारका उल्लंघनका घटनाहरूका अभिलेख पनि वर्ष पुस्तकमा राखिने गरेका छन्। वर्ष पुस्तकमा मुलुकभरकै मानव अधिकार अवस्थाको जिल्लागत विवरणका साथै समग्र मानव अधिकार अवस्था (नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको स्थितिको सारसङ्क्षेप) समेटिँदै आएका छन्।

परिवर्तित राज्य-संरचना तथा शासकीय स्वरूप र मानव अधिकारको नागरिक अनुगमन

राणा शासन, २००७-१७ सालको समय र पञ्चायती व्यवस्था (२०१७-२०४६) को मुलुकको शासनव्यवस्था त यसै मानव अधिकारप्रति असंवेदनशील र प्रतिकूल नै थियो। नेपालले नागरिक तथा व्यक्तिहरूकै मानव अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन र परिपूर्ति गर्ने अभिभारा २०४७ बाटै सकारे पनि नागरिक मानव अधिकारहरूको उपेक्षा गर्दै राज्यशासनका नाउँमा तिनको उल्लंघन गर्ने क्रम घटेन। २०५२ देखि

* भट्टराई अधिवक्ता हुन्।

२०७२ सालसम्म भएका विभिन्न सशस्त्र वा निरस्त्र सामूहिक विद्रोह र तिनलाई काबुमा ल्याउने नाउँमा गरिएका राज्यशक्तिको दुरुपयोगका कारण धेरै नेपालीले मानव अधिकारको सघन र गम्भीर उल्लङ्घनसमेतको सिकार बन्नुपन्थो। मानव अधिकार उल्लङ्घनका ती आलापुराना घाउहरूमा राज्यले अझै पनि मल्हमपट्टी गर्न सकेको छैन। यसैले विगतमा मानव अधिकार ज्यादती र उल्लङ्घनहरूबाट पीडित र आर्तहरूको न्याय (मानव अधिकार) को प्रश्न अहिले पनि खडै छ र आजको मानव अधिकार अनुगमनको एउटा महत्वपूर्ण कार्यसूची रहेकै छ।

समयको हिसाबले त नेपालले मानव अधिकारप्रति प्रतिबद्धता दर्साउन थालेको धेरै भइसके पनि कानूनद्वारे स्थिर निष्ठा दर्साउन थालेको २०७२ सालमा मात्र हो। नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा "... लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, ... मानव अधिकार ... स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपाफिका र कानुनी राज्य ... लगायतका ... मूल्य र मान्यतामा आधारित ... समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने"(काकिव्यस, २०७७:०१) संविधान जारी गरिएको किटान गरिएको छ। नेपालको संविधानले कतिपय मानव अधिकारहरूलाई मौलिक हकका रूपमा निश्चित गरेर तिनको उल्लङ्घनविरुद्ध न्यायिक उपचार सुनिश्चित गरेको छ भने कतिपय मानव अधिकारहरूलाई विभिन्न ऐनमा समावेश गरेर तिनको उल्लङ्घन, अप्रचलन वा अपरिपूर्तिविरुद्ध न्यायालयको साधारण वा असाधारण क्षेत्राधिकारअन्तर्गतका उपचारका माध्यमद्वारा परिपूरण, परिपूर्ति गराउने वा पुनर्चलन गराइने सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ। अझ, "मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने" र "नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने" (धारा ५१/ख/२ र ३) शासन व्यवस्थासम्बन्धी नीतिलाई नेपाल राज्यले अवलम्बन गर्ने कुरा त किटान नै गरिएको छ (काकिव्यस, २०७७:२०)।

नेपालको संविधानअनुसार राज्य-संरचना पनि बदलिएको छ र अब सरकार (व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) तीन तहमा विभक्त भएको छ। मानव अधिकारको परिपूर्ति, संरक्षण, सम्बर्धन तथा सम्मान गर्ने दायित्व स्थानीय, प्रदेश र

सङ्घीय गरी तीन तहमा रहेका राज्यसंयन्त्रहरूमा रहने प्रणाली अवलम्बन भएको छ। यस्तो अवस्थामा गैरराज्यपक्ष नागरिक समाजको हैसियतबाट गरिने मानव अधिकारको अनुगमन, अन्वीक्षा, तथ्याङ्कन र अभिलेखनमा तीनै तहका राज्यसंयन्त्रहरूबाट भएका वा नभएका मानव अधिकारसँग जोडिएका कार्य/क्रियाकलापलाई हेर्नु र समेटिनुपर्ने खाँचो छ।

इन्सेकले मानव अधिकार वर्ष पुस्तक र समावेश गरिने विषयवस्तुमा परिमार्जन गर्दै आएको छ। वर्तमान परिवर्तित राज्यसंरचना तथा शासकीय स्वरूपअन्तर्गत मानव अधिकार अनुगमनलाई केकसरी समेट्ने र नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तकका आगामी संस्करणहरूलाई प्रभावकारी अनुगमन अभिलेखका रूपमा कसरी पस्कने भन्ने विषय एउटा विचारणीय विषय छ। हालको राज्यसंरचना तथा शासकीय स्वरूपअन्तर्गत मानव अधिकार, खास गरी अपराधपीडित र कसुरदारहरूका मानव अधिकारहरूको नागरिक अनुगमन केकसरी गर्न सकिन्छ? यो लेखमा यही प्रश्नको उत्तर खोज्ने जमर्को गरिएको छ।

मानव अधिकार, राज्य र नागरिक: अपराध, अपराधपीडित र कसुरदारको सन्दर्भ

मानव अधिकार विधिशास्त्रअनुसार नागरिक र व्यक्तिविशेषका मानव अधिकारहरूको सम्मान, पालन, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्ति गर्ने अभिभारा राज्यको हो। नागरिकहरूले आफ्ना मौलिक मानव अधिकार (सार्थक तथा मर्यादित जीवन तथा समतासम्बन्धी अधिकारहरू) प्रचलनका लागि गर्ने हरप्रयासहरूमा राज्यले परिपूर्ति र सहजीकरण गर्नुपर्छ भने स्वतन्त्रतासम्बन्धी अधिकारहरूको उपभोगका लागि पनि सहजीकरण र नियमन गर्नुपर्छ। नागरिक/व्यक्तिहरूका बिचमा अधिकारहरूको अतिक्रमण हुने अवस्था रोक्नका लागि राज्यले अपराधको रोकथाम/निवारणका लागि ठोस योजना र कार्यक्रम लागू गर्नुपर्छ।

अपराधको रोकथाम वा नियन्त्रण गर्ने अभिभारा राज्यको हो र कुनै पनि नागरिक/व्यक्तिलाई निजको जिउधनउपकरण सम्भावित सबै खालका अपराध/बिजाइँबाट

जोगाउने मूल कर्तव्य राज्यअन्तर्गतका आन्तरिक सुरक्षा तथा निजामती सेवाप्रदायक निकाय तथा प्राधिकारीहरूको हो। राज्यले पूरा गर्नुपर्ने अपराधको रोकथाम तथा नियन्त्रणको यो अभिभारा संवेदनशीलतापूर्वक पूरा नगरिँदा समाजमा अपराधका घटनाहरूको क्रमशः बढ्दै जाने अवस्था आउँछ।

रोकथामका प्रयासबाट अपराधहरू निरोध भएन भने अपराधका कारण खोसिन पुगेका अपराधपीडितका मानव अधिकारहरूको पुनर्बहाली गराउने पहिलो अभिभारा राज्यको हो। यसै प्रयोजनका लागि राज्यले फौजदारी न्याय प्रणालीलाई क्रियाशील गरेको हुन्छ। फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रमुख र पहिलो उद्देश्य र प्रयोजन नै अपराधको रोकथाम गर्ने, अपराधपीडितको उद्धार, उपकार, उपचार र परिपूरणका अधिकारहरू परिपूर्ति गर्ने र पुनः मानव अधिकारहरू प्रचलित गराउने हो। अपराध र बिजाइँ गर्ने कसुरदारहरूलाई पहिचान गर्ने, न्यायसमक्ष उभ्याउने र निजको दोष प्रमाणित गरी निजलाई पीडित र समुदायप्रति उत्तरदायी बनाउँदै सुधार गरी पुनःस्थापनाद्वारा निजका मानव अधिकारहरूको प्रचलित गराउने कुरा फौजदारी न्याय प्रणालीको दोस्रो प्रयोजन र अभिभारा हो।

यसैले अपराधपीडितहरूलाई राज्यले तिनको गुमेको वा अतिक्रमित भएको अधिकारको पुनर्बहाली गर्ने प्रयोजनका लागि अपराधबाट तिनको उद्धार गरी उपचार र राहत प्रदान गर्नुपर्छ भने तिनको मानव अधिकारको परिपूर्तिको पूर्ण सुनिश्चितताका लागि परिपूरण (प्रतिभरण, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, सन्तुष्टि र निरावृत्तिको प्रत्याभूति) युक्त न्याय निश्चित गर्नुपर्छ। यता कसुरदारलाई निजले गरेको कसुरलाई स्वच्छ पुर्पक्षका प्रतिमानहरूका आधारमा निस्सन्देह दोषी प्रमाणित गरी मानवमा अन्तर्निहीत मर्यादा र अधिकारहरूको प्रचलनका साथ उत्तरदायी बनाउने, सच्याउने र समुदायमा पुनःस्थापना गर्ने हो।

मानव अधिकार प्रचलनको नागरिक प्रेक्षण तथा अनुगमन

राज्य मूर्त र सावयवी भए पनि आफैँ क्रियाशील हुँदैन। राज्यको त्यही अभिभारा पूरा गर्न निर्वाचित, मनोनीत वा ल्याकत वा सक्षमता परीक्षाबाट केही नागरिक चुनिन्छन्।

यस्ता चुनिएका व्यक्ति राज्यका अधिकारी वा कर्मचारी भएर सो अभिभारा पूरा गर्ने कार्यसम्पादक हुन्छन् । तिनै अधिकारी र कर्मचारीले विषय र वर्गीकरणका आधारमा मानव अधिकारहरूको सम्मान, पालन, संरक्षण, सम्वर्धन र परिपूर्ति गर्ने अभिभारा पूरा गर्नुपर्ने हो ।

राज्यसञ्चालन वा शासन व्यवस्थाकै सन्दर्भमा राज्यले गर्ने सम्पूर्ण सार्वजनिक कामकाजहरू मानव अधिकारमा आधारित पद्धति (ह्युमन राइट्स-बेस्ड एप्रोच)मा सम्पादन गर्नुपर्ने विश्वव्यापी मान्यता स्वीकार गरिएको छ । 'यो पद्धतिको अर्थ नमानव अधिकारका प्रतिमान/मानक तथा मान्य सिद्धान्तहरू योजना, नीति र अभ्यास/व्यवहारको केन्द्रमा राखिनुपर्छ' भन्ने हो जसलाई दिगो विकास लक्ष्य २०३० ले समर्थन गरेको छ (ईएनएनएचआरआई, २०१९:०३) ।

मानव अधिकार कानूनका दृष्टिमा नागरिकहरू अधिकारधारक (राइट होल्डर्स) हुन् भने सरकार (विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका तथा संवैधानिक अङ्ग/निकायलगायतका सार्वजनिक सेवाप्रदायक राज्यसंयन्त्र) अन्तर्गत राज्यशक्तिको प्रयोग गर्नेहरू चाहिँ कर्तव्य बाहक (ड्युटी बियरर्स) हुन् । मानव अधिकारहरू धारकमै अन्तर्निहीत (इन्हेरेन्ट) हुन्छन् भने राज्यका प्राधिकार वा अधिकारीहरूले प्रयोग गर्ने शासकीय शक्ति चाहिँ सार्वभौम सत्तासम्पन्न नागरिकहरू (राष्ट्र) ले कानूनमार्फत् प्रदत्त शक्ति मात्र हो । सेवाप्रदायकका रूपमा कर्तव्य पूरा गर्न आवश्यक हुनाले तिनलाई कानुनी अधिकारीका रूपमा तिनलाई प्रदत्त अधिकारको प्रयोग नागरिकका अधिकारको रक्षा र परिपूर्तिको लागि मात्र गर्न सक्छन् नागरिकका अधिकार इन्कार गर्न, अतिक्रमित गर्न वा उल्लंघन गर्ने शक्ति त्यस्ता अधिकारीका अधिकारका रूपमा रहँदैन । दिनुपर्ने सेवा दिनु वा गर्नुपर्ने कर्तव्यपालन गरेनन् र नागरिकका मानव अधिकारहरूमा आघात पुग्ने अवस्था सिर्जना गर्ने काम त्यस्ता कर्तव्यबाहकबाट भएमा मानव अधिकारको उल्लंघन हुन जान्छ ।

मानव अधिकारको प्रेक्षण/अवलोकन (अब्जर्भेसन) र अनुगमन (मोनिटरिङ) को कार्य भनेकै नागरिकका अन्तर्निहीत

अधिकारको परिपूर्ति तथा प्रचलन र स्वतन्त्रताको राज्यका अधिकारीबाट हुने हितअनुकूल तथा हितप्रतिकूल कार्यहरूको पहिचान, तथ्याङ्कन र सत्यापन गर्ने काम हो । पछिल्लो समयमा राष्ट्रहरूले मानव अधिकारको प्रेक्षण र अनुगमन गर्ने संयन्त्र राज्यसंयन्त्रकै रूपमा पनि विकास गर्दै ल्याएका छन् । राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिष्ठान/संस्थापनाका रूपमा रहने यस्ता राज्यकै निकायले औपचारिक रूपमा मानव अधिकारको उल्लंघन नका गुनासा सुन्ने र राज्यसंयन्त्रमार्फत नै सम्बोधन गराउने गरेका छन् । नेपालमा पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र अन्य केही संवैधानिक आयोगहरूको क्षेत्राधिकार मानव अधिकारको प्रेक्षण तथा अनुगमन गर्ने गरी संविधानले निर्देश गरेको पाइन्छ ।

यसो भए पनि राज्यभन्दा बाहिर नागरिक समाजका ठाउँबाट मानव अधिकारको प्रेक्षण तथा अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै तहमा रहँदै आएको छ । 'मानव अधिकारको अनुगमन गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थापनाको तुलनामा नागरिक तहबाट हुने प्रेक्षण र अनुगमन बढी स्वतन्त्र र नागरिक मैत्री हुन्छ । सरकारी प्रेक्षण र अनुगमनका आफ्नै सीमा हुन्छन्' उदाहरणका लागि, संविधान र राष्ट्रिय कानूनका आधारमा न्यायपालिकाबाट गरिएका काम र निर्णयहरूलाई सरकारी अनुगमन निकायले खासै टिप्पणी गर्न, प्रतिक्रिया दिन वा समालोचना गर्ने गर्दैन वा त्यसो गर्ने सक्षमता राख्दैन । तर, नागरिक प्रेक्षण तथा अनुगमन गर्ने स संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय कानून, मान्य सिद्धान्त र प्रतिमानहरूका आधारमा अदालतबाटै सम्पादित कार्यबाट पनि नागरिकका मानव अधिकारहरूउपर अतिक्रमण भएको, बेवास्ता गरिएको वा समुचित न्याय प्रदान हुन नसकेका घटना वा विषयमा प्रश्न उठाउन सक्छ र अन्वीक्षा/समीक्षा गर्न सक्छ । इन्सेकले गर्दै आएको मानव अधिकारको प्रेक्षण तथा अनुगमन यसै प्रकृतिको देखिन्छ ।

न्यायिक क्षेत्र र मानव अधिकार दृष्टिकोण

न्यायपालिकालाई नागरिकहरूका मानव अधिकारको प्रमुख संरक्षक मात्र मानिँदैन, नागरिकका खोसिएका, हरण गरिएका वा उल्लंघन गरिएका

अधिकारहरूको पुनःस्थापक तथा पुनर्प्रचलन गराउने शक्ति पनि मानिन्छ । न्यायपालिकाले देवानी र फौजदारी न्याय प्रणालीमार्फत नागरिकका आम मानव अधिकार, मौलिक हक र कानुनी अधिकारहरूलाई साक्षात्करण (रियलाइजेसन) गर्ने गराउने काम गर्छ भन्ने मानिन्छ । अभ्र अगाडि बढेर यसले असाधारण क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी नागरिकलाई न्याय र मानव अधिकार अनुभूत गराउने गर्छ भन्ने पनि मानिन्छ ।

यसो भए पनि न्यायपालिका शासकीय शक्ति प्रयोग गर्ने सरकारी शासनकै एउटा अंश भएकाले यसमा पनि कर्तव्यबाहकभन्दा शासकीय दृष्टिकोणले नै वर्चस्व राख्दै आएको छ । अहिले नेपालको शासनलाई लोकतान्त्रिक र कानूनको शासनमा आधारित भन्ने गरिएको त छ तर वर्तमान शासन भ्रष्ट र नागरिकमैत्री हुन नसक्नुको पछाडिको मुख्य कारण नै राज्यका अधिकारीले आमनागरिकलाई दोस्रो दर्जाका विषय (सब्जेक्ट) र आफ्ना शासकीय वस्तुको रूपमा बुझ्ने र व्यवहार गर्ने मानव अधिकारइतर शासकीय दृष्टिकोण हो । यस कारण मानव अधिकारको मर्मबोध गर्ने र तिनलाई परिपूर्ति गरी नागरिकमा मानव अधिकारको प्रत्यक्ष अनुभूति गराउने अभिभारा पूरा गर्ने कुरामा सिङ्गो सरकार (व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका) नै बुझाइमा 'कुइराको काग' र व्यवहारमा नागरिकअमैत्री छ । सराफ्नुपरेमा "सरकारी अड्डामा तेरो काम परोस् वा तैले सरकारी कार्यालयबाट काम गराउनुपरोस्" भनेर एउटा नेपालीले अर्को नेपालीलाई भन्नुपर्ने अवस्थाका प्रमुख सर्जकतत्त्वमध्ये मानव अधिकारअमैत्री शासकीय सोच एक हुँदै हो ।

विधिको शासनको मूल मर्म न्याय हो र न्याय भनेको सबै तहमा नागरिकका मानव अधिकारहरूको साक्षात्करण (रियलाइजेसन) हो । तथापि, नेपालको कानून र न्यायक्षेत्रका सरकारी अधिकारी तथा निजी तहमा काम गर्ने प्राज्ञिक-बौद्धिक व्यक्तिहरूबाट राज्य, नागरिक र मानव अधिकारको माथि लेखिएजस्तो अन्तरसम्बन्धलाई आत्मसात् भैसकेको छैन । राज्यका जुनसुकै तह र अख्तियारीमा रहेका पदाधिकारीहरू आफूलाई प्रदत्त सेवाप्रदायिकी अधिकार (संविधान वा विधायिकी कानूनले तोकेका काम, कर्तव्य र अधिकार) लाई शासकीय अधिकार मान्दछन्

। नागरिकका मानवअन्तर्निहित, अविभाज्य, अहरणीय, विश्वव्यापी, अन्तरसम्बन्धित र अन्तरनिर्भर अधिकारहरू सार्वभौम नागरिकहरूद्वारा प्रत्यायोजित अधिकार (डेलिगेट पावर) का अनुकम्पा र मातहतका विषय होइनन् भन्ने कुरालाई न्यायपालिकामा कार्यरत न्यायाधीश तथा अन्य अधिकारीहरू निसर्त आत्मसात् गर्ने अवस्था नेपालमा बनेको छैन । यसो हुनाले अपराधपीडित र कसुरदारका अधिकारहरूको रक्षामा न्यायपालिकाबाट हुनुपर्ने र हुन सक्नेजति संरक्षण र परिपूर्ति हुन सकेको छैन । अपराधपीडित तथा कसुरदारका संविधानद्वारा कितान गरिएका कतिपय मौलिकहरू अदालतकै कार्यक्षमता पनि सम्मानित, संरक्षित र प्रचलित हुन सकेका छैनन् । उदाहरणका लागि, धारा २१ ले कितान गरेको मुद्दाको कारबाईको जानकारी पाउने हकलाई प्रचलनार्थ मुद्दाभाएका अदालती कारबाईको खुलस्त जानकारी पीडितलाई दिइने गरेको पाइँदैन । यस्तै धारा २० ले प्रत्याभूत गरेको अभियुक्त/थुनुवाले कानूनव्यवसायीसँग गोपनीयतापूर्वक परामर्श गर्नका लागि अदातलभित्रै गोपनीय परामर्शकक्षको भौतिक तथा व्यवस्थापकीय बन्दोबस्त भएको पाइँदैन । यसैल न्यायपालिकाभित्रै नागरिकका मानव अधिकारको उपेक्षा गरिने परिपाटीले निरन्तरता पाइरहेकै छ । मानव अधिकारको नागरिक अनुगमनका हिसाबले यस्ता विषय प्रेक्षण र अनुगमनका महत्त्वपूर्ण विषय र क्षेत्र हुन् ।

अपराधपीडित र कसुरदारका मानव अधिकार अनुगमन केकसरी गर्ने?

अपराधको सिकार भएर पनि आफूविरुद्ध भएका अपराधबारे राज्यले उजुरै नलिएका, अनुसन्धान नै नभएका, कसुरदारको पहिचान हुन वा यकिन हुन नसकेर उद्धार तथा राहत पाउनै नसकेका अपराधपीडित कति होलान् ? अभियोग नै लगाउन नमिल्ने कति निर्दोषले न्यायका नाउँमा आफ्नो स्वतन्त्रताको शिरोच्छेदन अदालतबाटै गराएर कारागारका छिँडीमा जीवन गुजारिरहेका होलान् ? कतिले न्यायपालिकाको उपेक्षाभाव (इन्डिफरेन्स) का कारण आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग गर्ने नपाएका होलान् ? यी प्रश्नमा टेकिएर अवलोकन गर्ने हो भने नेपालमा आमनागरिकको मानव अधिकारको

रक्षा, सम्मान, पालन, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्ति गर्ने कुराका लागि न्यायिक उपचारको मार्ग पनि 'आकाशको फल' वा 'वीरबलको खिचडी' जस्तै हो भन्नुपर्ने स्थिति छ ।

तथापि, अपराधपीडित र कसुरदारका अधिकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध तथा महासन्धिहरू, संविधान र सङ्घीय कानूनहरूले अनेक रूपमा प्रत्याभूत गरिरहेको सन्दर्भमा तिनका अधिकारहरूको रक्षा, सम्मान, पालन, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्तिका लागि सरकारी तहबाट भएका र हुन नसकेका पक्षहरूको पहिचान गर्ने र तिनको तथ्याङ्कन गर्ने काम नै अनुगमन गर्ने सङ्घसंस्थाको अभिभारा हो । यो अभिभारा पूरा गर्नका लागि हालको परिवर्तित राज्यसंरचनामा निम्नानुसारका विषयलाई सूक्ष्म रूपले अध्ययन गर्दै तदनुरूप प्रेक्षण र अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ:

न्याय र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्धको अन्वीक्षा गर्ने आधार तय गर्ने

- ▶ एक नागरिक/व्यक्तिले अर्का नागरिक/व्यक्तिका मानव अधिकारउपर गरेको अतिक्रमण/ज्यादतीलाई अपराध/बिजाइँका रूपमा हेरिनुपर्छ ।
- ▶ राज्यका अधिकारीले गैरराज्यपक्ष नागरिक/व्यक्तिका मानव अधिकारउपर गरेको अतिक्रमण/मानव अधिकार वञ्चितकरण/प्रचलनउपरको अनुचित नियन्त्रणलाई मानव अधिकार उल्लङ्घन/ हननका रूपमा हेरिनुपर्छ ।
- ▶ अपराधपीडित/अपराधार्तहरूका खोसिएका अधिकारहरूको पुनर्बहाली र परिपूरणयुक्त न्यायको सुनिश्चितता गर्ने र कसुरदारहरूका अधिकारहरूको संरक्षण तथा सुनिश्चितता दिने, तिनलाई सच्याउने र पुनःस्थापना गर्ने प्रणालीका रूपमा फौजदारी न्याय प्रणालीलाई हेरिनुपर्छ ।
- ▶ अपराधपीडित र कसुरदारका अधिकारबारे नेपालका कानून र न्याय प्रणालीमा रहेका बाधक तत्वहरूको पहिचान, तथ्याङ्कन,

अन्वीक्षा र अभिलेखन गर्ने ।

- ▶ अपराधबाट नागरिकलाई जोगाउने उद्देश्यले राज्यले बनाएका अपराधको रोकथाम/निवारणको योजना, रणनीति र कार्यक्रम ।
- ▶ अपराधपीडित संरक्षण ऐन २०७५ ले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरू फौजदारी न्यायप्रक्रियाभित्रबाट कार्यान्वयन केकति र कसरी भएको छ ?
- ▶ अपराधपीडितको न्यायको अधिकारका रूपमा सर्वमान्य रहेको परिपूरण (प्रतिभरण, क्षतिपूर्ति, पुनःस्थापना, सन्तुष्टि र निरावृत्ति) को पूर्णता स्वीकार गर्नमा संविधान र कानूनले गरेको उपेक्षा ।
- ▶ न्यायप्रक्रिया र सजायको निर्धारण तथा कार्यान्वयन (माफीसमेत) मा पीडितसँग परामर्श गर्ने गरे/नगरेको कुरा र अभिमत लिने/नलिने गरेको कुरा ।
- ▶ पीडितलाई राज्यले प्रत्याभूत गर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाका कुनै कार्यक्रम लागू भएको वा नभएको अवस्था ।
- ▶ पीडितले पाउने प्रतिभरण (जसलाई अहिले क्षतिपूर्ति भनिने गरेको छ) को भार कसुरदारमाथि न्यायोचित रूपले लादिएको छ वा विषमानुपाती रूपले लादिएको छ भन्ने कुरा ।
- ▶ संविधानमा एक वर्षसम्म कैद सजाय गर्न सक्ने अधिकार गैरन्यायिक अधिकारीलाई राखिनु र न्यायिक निकायबाट स्वच्छ पुर्षक्षको अधिकारबाट वञ्चित गरिने गरेलगायत संविधान/कानूनमै गरिएका मानव अधिकारका मानक सिद्धान्त र प्रतिमान विरोधी कुरा ।
- ▶ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय अनुबन्धको धारा १० को प्रावधानविपरीत आजीवन कारावासमा राख्ने सजायका प्रावधान र तिनको कार्यान्वयनले भइरहेको अनुबन्धको प्रावधानको उल्लङ्घनको अवस्था ।
- ▶ जरिबाना नबुझाउने/बुझाउन नसक्नेलाई जरिमानाको सजायलाई

कैदमा रूपान्तरण गरी १० वर्षसम्म कैदमा राख्ने कठोर प्रावधानको कार्यान्वयनबाट भएका उल्लङ्घनका पक्षहरू र जरिमानाको सजाय गर्ने अधिकार प्रशासनिक अधिकारीहरूलाई समेत असीम रूपमा दिइएबाट भएका अतिक्रमणहरूका घटना र विषय ।

- ▶ स्वतन्त्रताको वञ्चिताका रूपमा सीमित रहने सजाय भुक्तान गर्नुपर्ने कैदीबन्दीलाई संविधानमा रहेका तिनका अनेक मौलिक हकहरू (उदाहरणका लागि, स्वास्थ्यसम्बन्धी हक र उपभोक्ताको हक) बाट भएको वञ्चिताकरण ।
- ▶ कैदको सजाय बेहोरेवापत कारागारमा बसेको अवधिको समेत हिसाब गरी पीडित राहत कोषमा रकम दाखिला गर्नुपर्ने चरम अमानुषिक क्षतिपूर्ति रकम बुझाउनुपर्ने प्रावधानको कार्यान्वयनबाट भएका उल्लङ्घन र अतिक्रमण ।
- ▶ पुर्पक्षको अवधि लम्बेतान बनाइनु र थुनामै राखेर पुर्पक्ष गर्ने मुद्दा अत्यधिक हुने गरी फौजदारी कानुनमा चर्का सजायका प्रावधान र तिनको कार्यान्वयनबाट हुन गएका अतिक्रमण र उल्लङ्घनहरू ।
- ▶ तथ्यसङ्कलन, अभिलेखन र प्रतिवेदनमा समेटिनुपर्ने थप विषय ।
- ▶ संविधान र कानुनले नसमेटेका अपराधपीडित र कसुरदारका अधिकारहरू ।

- ▶ संविधान र कानुनमा रहेका अपराधपीडित र कसुरदारका मानव अधिकारविरोधी प्रावधान ।
- ▶ राज्यले अपराधपीडितका अधिकारहरूको साक्षात्करणमा देखाएको उदासीनता र उपेक्षाका अवस्था र घटनाहरू ।
- ▶ राज्यले कैदीबन्दीलाई अमानुषिक थुनामा राखेका अवस्था (कारागारमा बन्दीले मौलिक हक तथा मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई राखेको अवस्था र त्यसको सिकार भएका व्यक्तिहरूको जानकारी ।
- ▶ मौलिक हकको प्रचलनमा बाधा पार्ने न्यायप्रशासनबाट भएका कामकारबाई ।
- ▶ यातना दिई/बालबालिकालाई हत्कडी लगाई गरिएका मानव अधिकारका उल्लङ्घनका घटना ।
- ▶ न्यायको पहुँच याचना गर्नेविरुद्ध न्यायप्रशासनिक अधिकारीबाट गरिएका हैरानी/ज्यादतीका घटना/रिट निवेदन न्यायाधीशको इजलासबाट सुनुवाइ नै हुन नपाउने गरी रजिस्ट्रार/सेस्तेदारबाट भएका दरपिट ।
- ▶ न्यायको पहुँचमा अवरोध गर्ने गरी रहेका कानुनी प्रावधान (जस्तो संविधानसँग बाभिएको कानुन खारेजीका लागि रिट निवेदन गर्न धरोटी राख्नुपर्ने) ।
- ▶ बालअधिकारलगायत मौलिक हक कार्यान्वयन गर्ने कानुनले प्रत्याभूत गरेका नागरिकका अधिकारको

साक्षात्करणमा स्थानीय सरकारबाट भएका उपेक्षा वा अवज्ञाका घटनाहरू ।

निष्कर्ष र सुभाब

प्रेक्षण, तथ्याङ्कन, अन्वीक्षा, अभिलेखन र प्रकाशनसहित मानव अधिकारको नागरिक अनुगमन व्यावसायिक रूपमा वस्तुगत र तटस्थतापूर्वक सम्पादन गरिने काम हो । राज्यका जुनसुकै निकायमा नागरिकको अधिकारसँग जोडिएका विषयहरू सम्बन्धित हुन सक्छन् । यसो हुनाले मानव अधिकारको अनुगमन सरकार अर्थात् व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाबाट सम्पादन गरिने काम र प्रवाह गरिने सेवामा मात्र सीमित राखिनु हुँदैन सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहमा रहेका सबै सार्वजनिक सेवाप्रदायक निकाय वा प्राधिकरण/अधिकारीहरूले सम्पादन गर्ने काम र प्रवाह गर्ने सेवा पनि अनुगमनमा समेटिनै पर्छ । अदालतबाट सम्पादन गरिने कामहरूमध्ये अपराधपीडितका अधिकारको बहाली र कसुरदारलाई गरिने सजायका उनीहरू र उनीहरूका आश्रितका मानव अधिकारमा पुगेका असर तथा वञ्चिताहरूको तहसम्मको अनुगमन हुने गरी तथ्याङ्कन र तिनको सत्यापन गरिनु जरुरी हुन्छ । यसका लागि तथ्याङ्कन र अनुगमनका ढाँचाहरू मात्रले पुग्दैन विशेष गरी अपराधपीडित तथा कसुरदारका अधिकारहरूको विखण्डित सूचकहरू तय गरिनुपर्छ र ती सूचकहरूका आधारमा तथ्यहरूको लेखाजोखा तथा अन्वीक्षा गरिनुपर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ▶ ईएनएनएचआरआई (२०१९) : Applying a Human Rights Based Approach to Poverty Reduction and Measurement A Guide for National Human Rights Institutions. European Network of National Human Rights Institutions. Retrieved from <https://ennhri.org/wp-content/uploads/2019/11/Applying-a-Human-Rights-Based-Approach-to-Poverty-Reduction-and-Measurement-A-Guide-for-NHRIs.pdf>
- ▶ काकियवस (२०७७) : नेपालको संविधान, काठमाडौँ : नेपाल सरकार, कानुन, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- ▶ नेकाआ (२०७९) : नेपाल सन्धि ऐन २०४७, नेपा कानुन आयोग, <https://lawcommission.gov.np/wp-content/uploads/2021/02/%E0%A4%A8%E0%A5%87%E0%A4%AA%E0%A4%BE%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A7%E0%A4%BF-%E0%A4%90%E0%A4%A8-%E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A5%AA%E0%A5%AD.pdf> मा अवलोकित ।

नेपालमा मानव अधिकार रक्षकको अवस्था र चुनौती

पृष्ठभूमि

मानव अधिकार रक्षक त्यस्तो व्यक्ति, वा समूह वा संस्था हो, जसले एकलै वा अरूसँग मिलेर मानव अधिकार प्रवर्धन एवं संरक्षणका लागि कार्य गर्दछन्। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धनको क्षेत्रमा आवाजविहीनहरूको आवाज बोल्ने, कार्य गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई मानव अधिकार रक्षक भन्न सकिन्छ। मानव अधिकार रक्षक आवाजविहीनहरूको आवाज, शक्तिविहीनहरूको शक्ति, आँखा नहुनेको आँखा भएकाले नेपाल जस्तो मुलुकमा मानव अधिकार रक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ। मानव अधिकारको अवस्था जोखिममा परेको अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकको थप जिम्मेवारी र महत्व रहन्छ। नेपाली समाजले पनि मानव अधिकार रक्षकको भूमिकालाई नजिकबाट हेरिरहेको मात्र नभई यसको भूमिकालाई सगौरव महत्व दिएको पाइन्छ।

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रले स्थानीय स्तर, राष्ट्रिय स्तर, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता सम्बर्धन र संरक्षण गर्ने व्यक्ति, समूह वा संस्थाको अधिकार र उत्तरदायित्वका बारेमा स्पष्ट मार्ग निर्देश जारी गरेपछि यसले थप अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त गर्दै मानव अधिकार रक्षकको जिम्मेवारी र अधिकार समेत स्थापित हुन पुग्यो।^१

मानव अधिकार शिक्षाको प्रचारप्रसार, तालिम, प्रशिक्षण, सचेतना कार्यक्रमबाट आमनागरिकको मानव अधिकारसम्बन्धी चेतनास्तरमा व्यापक वृद्धि हुन गएको पाइन्छ। आवाजविहीन, अशक्त र कमजोर वर्गको तर्फबाट मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी उजुरी दर्ता गर्ने, तथ्य सङ्कलन र घटनाको जाँचबुझ जस्ता मानव अधिकार रक्षकको काम कारबाहीबाट मानव अधिकार अवस्था सुधारका लागि योगदान पुग्न गयो। तर शक्तिशाली वर्ग, समूह, सङ्गठन र राज्यबाट नै मानव अधिकारको उल्लङ्घन हुने भएकोले कमजोर वर्ग, पीडितको तर्फबाट आवाज सार्वजनिक गर्दा मानव अधिकार रक्षकले नै चुनौतीको सामना गर्नु परेका घटना प्रशस्त छन्। उदाहरणका

लागि प्रदेश नं २ का बारा, पर्सा, रौतहट, सर्लाही, महोत्तरी धनुषा, सिरहा सप्तरीमा मानव अधिकारकर्मीलाई जननिर्वाचित प्रतिनिधि, प्रहरी प्रशासन राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूले दुर्व्यवहार गर्ने, धम्की दिने, लाञ्छना लगाउने र प्रहरी प्रशासनले सुनुवाई नगर्नेजस्ता घटनामा वृद्धि हुँदै गएका छन्^२।

मानव अधिकार रक्षक संरचनागत र कानुनी व्यवस्था

लोकतान्त्रिक मुलुकमा मात्र मानव अधिकार रक्षकले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न सक्दछन्। नेपालको संविधानले नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, अत्याधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेश स्वतन्त्रता, निष्पक्ष र समक्ष न्यायपालिका र कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा आधारित^३ शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ। त्यसैगरी सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक,^४ स्वतन्त्रताको हक^५ अन्तर्गत विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता विना हातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता, सङ्घसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रता, पेसा रोजगार उद्योग व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता आदि महत्वपूर्ण स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकमा समावेश गरेको छ। त्यस्तै समानताको हक, सञ्चारको हक, न्यायसम्बन्धी हक, सूचनाको हक र गोपनीयताको हकलाई समेत मौलिक हकमै समावेश गरेको छ। संविधानद्वारा प्रत्याभूत मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि विभिन्न कानुनी व्यवस्था गरिएका छन्। मानव अधिकारलाई जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएको अधिकार एवं नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसँग सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकारलाई जनाउने^६ गरी फराकिलो परिभाषा गरेको छ भने नेपाल पक्षराष्ट्र भएको सन्धीसम्झौताका व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागु हुने र नेपाल कानून र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धीको व्यवस्था बाभिएमा बाभिएको हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको व्यवस्था लागु

हुने^७ कानुनी व्यवस्थाले संरचनागत र कानुनी रूपमा नेपालमा मानव अधिकार रक्षकका लागि कुनै समस्या देखिँदैन। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयले मानव अधिकार रक्षकलाई कार्यसम्पादनका क्रममा राज्यका निकायबाट धरपकड नगरिने, निषेध नगर्ने र मुद्दा नचलाउने, सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीसँग सूचना माग्ने हक हुने। मानव अधिकार रक्षकमाथि हुने आक्रमण शारीरिक, मानसिक र आर्थिक क्षतिलाई रोक्न सुरक्षा निकायबाट विशेष सर्तकता अपनाइने लगायत १५ बुँदे मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा र संरक्षणसम्बन्धी आदेश जारी गरेको छ तर संस्था दर्ता नवीकरणमा कठिनाइ हुँदै जानु, सरकारले गैरसरकारी क्षेत्रमा राष्ट्रिय सदाचार नीति मार्फत गैससका गतिविधिलाई नै नियन्त्रण गर्न खोजेको विषय, प्रेस काउन्सिल ऐन मार्फत प्रेस स्वतन्त्रतामा सङ्कुचनको प्रयास, मानव अधिकार रक्षकहरूको संरक्षकको रूपमा रहेको मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रताहरूलाई सङ्कुचन गर्ने गरी ऐनमा प्रस्ताव गरिएको विषयले मानव अधिकार रक्षकहरूको काम कारबाहीमा प्रभावित गर्ने प्रयास भएका छन्। सरकारले संसदमा पेश गरेको विधेयकमा संवैधानिक व्यवस्था विपरीतका प्रवधान राखी विधेयक ल्याएका कारण विवाद उत्पन्न भएको छ। संसदमा दर्ता भएको सूचना प्रविधि विधेयकले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र प्रेस स्वतन्त्रतालाई कसरी नियन्त्रित र निर्देशित बनाउने भन्ने सोच रहेको देखिन्छ। नियन्त्रणमुखी प्रावधानले बढी प्रभावकारी हुन्छ भन्ने सोचले काम गरेको देखिन्छ। तर, संविधानले भने खुला पारदर्शी समाजमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता कुण्ठित गर्न नमिल्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको छ। सरोकारवालासँग पर्याप्त छलफल नै नगरी अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हनन गर्ने विधेयक ल्याइनु सर्वथा उचित होइन^८। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सूचना प्रविधि विधेयकको सम्बन्धमा आफ्नो धारणा सार्वजनिक गर्दै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई व्यवस्थित गर्ने नाममा यसका मान्य सिद्धान्तलाई प्रतिकुल बन्देज लगाउनु मानव अधिकार प्रतिकुल कार्य भएको जनायो^९।

* लेखक : सहसचिव राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, बागमती प्रदेश कार्यालय हेटौँडा।

संस्थागत व्यवस्था

नेपालको संविधान, कानून एवं नेपाल पक्ष राष्ट्र रहेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताद्वारा प्रत्याभूत गरिएका मानव अधिकारको प्रवर्धन र संरक्षणका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच अधिकारको सूची नै उल्लेख गरी बाँडफाँड समेत गरिएको छ।¹⁰ यसका अतिरिक्त सङ्घीय संसदका समिति, अदालत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारु आयोग, मुस्लिम आयोग जस्ता विषयगत आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्थापित गरेको छ। व्यवसायिक सङ्गठनहरू नेपाल बार एसोसिएसन, नेपाल पत्रकार महासङ्घ, गैरसरकारी सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिलाई समेत मानव अधिकार कार्ययोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमनका लागि जिल्लास्तरीय अनुगमन समितिमा प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था गरेको छ।¹¹ नेपाल प्रेश काउन्सिल, नेपाल मेडिकल काउन्सिल, नेपाल बार एसोसिएसन, नेपाल पत्रकार महासङ्घजस्ता संस्थालाई सरकारबाट व्यवसायिकता विकासका लागि केही योगदान भएको पाइन्छ। आर्थिक स्रोतहरू सहित अन्य भौतिक पूर्वाधारहरूको पनि चरम अभाव र सिर्जना भएका आयोगहरूलाई पनि कार्यविहीनताको अवस्थामा लगेरहेको देखिन्छ, जसले गर्दा मानव अधिकार रक्षकहरूको संरक्षण तथा विकासमा अवरोध सृजना भइरहेको छ। सरकारद्वारा स्थापित विषयगत अधिकारमुखी आयोगहरूलाई कार्यविहीनताको अवस्थामा राखिरहँदा पीडित तथा प्रभावितहरूको मानव अधिकारहरूको उल्लङ्घन भइरहेको, अधिकारको उपभोग गर्न तथा न्याय प्राप्तमा बाधा भएको, गैरसरकारी क्षेत्रमा क्रियाशील मानव अधिकार सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरू तथा मानव अधिकार रक्षकहरूलाई कार्यबोझ बढेको तथा समग्रतामा विषयगत मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा तथा संरक्षणमा गम्भीर असर पर्ने सम्भावना बढिरहेको देखिन्छ।

भौतिक, स्रोत साधनको अवस्था

नेपाल सरकारले संविधानतः गठन भएका संयन्त्रमा नै पर्याप्त बजेट, भौतिक स्रोत

साधनको अभाव देखिन्छ। दरबन्दी बमोजिम कर्मचारी नहुनु र भौतिक स्रोत साधन, क्षमता विस्तारका कार्यक्रम नहुँदा ती निकायबाट संविधान र कानून बमोजिम पूरा गर्नुपर्ने दायित्व पूरा गर्न सक्षम देखिँदैन।¹² वि.सं. २०७२ सालको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त मानव अधिकार आयोगको केन्द्रीय कार्यालयको भवन अर्भै निर्माण हुन सकेको छैन। भौतिक स्रोत साधनको अभावमा आयोगकै प्रभावकारीतामा प्रश्न चिन्ह खडा हुने गर्दछ।

मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ मा गरिनुपर्ने संशोधनका विषयको मस्यौदा आयोगले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको पेश गरेको ६ वर्ष पूरा भइसक्दा पनि त्यसतर्फ सार्थक कार्य अगाडि बढ्न सकेको छैन। बरु सरकारका तर्फबाट आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततालाई सङ्कुचन गर्ने प्रयास बेलाबेलामा भइरहेको छ। सङ्घीय संरचना अनुसार आयोगले पारित गरी स्वीकृतिका लागि पठाएको आयोगको साङ्गठनिक संरचना प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय वर्षौंदेखि अङ्कितरहेको छ। अर्थ मन्त्रालयबाट आर्थिक भार नपर्ने विषय रहेको आयोगको कर्मचारी नियमावली पनि कार्यान्वयनमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ।¹³ पेरिस सिद्धान्त विपरीत आयोगको काम कारबाहीलाई सङ्कुचन गर्ने गरी सरकारी निकायबाट भएका गतिविधिबाट मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण हुन सक्नेमा शङ्का उत्पन्न हुनु स्वभाविकै हो। जुन देशमा स्वतन्त्र र स्वायत्त मानव अधिकार आयोग रहँदैन ती देशमा मानव अधिकारको क्षेत्रमा अहोरात्र खट्ने मानव अधिकार रक्षकको पूर्ण सुरक्षाको प्रत्याभूति हुन सकेको पाइँदैन। आयोगलाई मानव अधिकारसम्बन्धी सङ्घ संस्थासँग सहकार्य गर्ने अधिकार रहेकोले मानव अधिकार रक्षकको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी रहेको छ।

नीति, योजना र बजेट कार्यक्रममा सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था

आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट वक्तव्य तथा नीति, योजना कार्यक्रमले सिमान्तिकृत समुदायका आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार अन्तर्गत गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगार जस्ता विषयलाई सम्बोधन गरेको छ। तर तिनै सिमान्तिकृत समुदाय नै नेपालमा आवाजविहीन वर्ग भएकोले तिनीहरूको न्यायमा पहुँचका लागि आवाज बुलन्द गर्ने

समुदाय मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षाका लागि कुनै योजना, कार्यक्रम बजेट विनियोजन भएको देखिँदैन। जसको प्रत्यक्ष प्रभाव मानव अधिकार अनुगमनमा पर्न गएको छ। मानव अधिकार रक्षकले उत्साहपूर्ण रूपमा काम गर्ने वातावरण नहुनु चुनौतीको रूपमा रहेको पाइन्छ।

महामारीमा मानव अधिकार रक्षकको अवस्था

नेपाल संविधान र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि सम्झौताद्वारा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसंस्था वा व्यक्तिलाई अन्य व्यक्ति सरह नै अधिकार प्रदत्त गरेको छ। नेपाली नागरिकले पाए सरह अधिकार उपभोग गर्न समेत कानूनतः कुनै बन्देज देखिँदैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले कोरोना महामारीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमनका लागि आयोगकै नेतृत्वमा नेपाल बार एसोसिएसन, नेपाल पत्रकार महासङ्घ, गैसस महासङ्घका नेतृत्व संलग्न रहेको अनुगमन समिति गठन गर्‍यो।¹⁴ आयोगको नेतृत्वमा रहेको उच्चस्तरीय समिति, केन्द्र स्तरीय समिति, प्रदेश स्तरीय समिति र जिल्ला स्तरीय समिति गरि करिब ४ सय ५० जना भन्दा बढी मानव अधिकार रक्षकले कोरोना महामारीको जोखिमपूर्ण अवस्था पनि मानव अधिकारको नियमित अनुगमन गर्‍यो। आयोगले अनुगमन निर्देशिका (कार्यविधि) २०७७ जारी गरी अनुगमन रुजु सूचीका आधारमा नियमित अनुगमन भएको थियो। अनुगमनकै आधारमा नेपाल सरकारलाई सिफारिस सुझाव तथा प्रेश विज्ञप्तिबाट नागरिकको सुसूचित हुने हकको सुनिश्चितता गरेको पाइन्छ। कोरोना महामारीको बेला गठित संयन्त्र परिमार्जन गरी हालसम्म पनि कायमै रहेको छ। खोला नाला नदीबाट गिटी बालुवा ढुङ्गा उत्खनन गरी प्रकृतिक स्रोत साधन माथि दोहन भएका घटना बारम्बार भइरहेका छन्। सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको भोटेकोशी, बलेफी काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको रोशी, सुनकोशी, दोलखा र रामेछाप जिल्लाको तामाकोशी लगायतका नदीमा भएका दोहन विरुद्ध वातावरणको अधिकार संरक्षणका लागि वातावरणीय अधिकार अभियानकर्ताबाट कानुनी कारबाही अगाडी बढाइएका उजुरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र सर्वोच्च अदालतमा दर्ता भएका छन्।¹⁵ सम्मानित अदालतबाट समेत

वातावरणीय अधिकारलाई प्राथमिकतामा राखी रणनीतिक योजनामा समावेश गरी प्राथमिकता दिएको छ । काठमाडौंको शंखरापुर नगरपालिका, साँखु सलमुटार क्षेत्रको मणिचपुर जङ्गलमा वासिङ्ग बालुवा निकाल्ने र सलम्बुदेवि जङ्गलको ढिस्को खनेर अवैध रूपमा बालुवा निकालिएको, अवैध रूपमा क्रसर उद्योग सञ्चालन गरेको र त्यसकोविरुद्ध आवाज उठाउने वातावरण संरक्षण कार्यमा खटिने अभियानकर्तालाई स्थानीय सञ्चालकबाट धम्की दिई वातावरण संरक्षकलाई काम गर्न असहज भएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी दर्ता भई अनुसन्धान प्रारम्भ भएको छ । त्यसैगरी, धनुषा जिल्ला मिथिला नगरपालिका-५ श्रीपुरमा क्रसर माफियाद्वारा वातावरणीय अधिकार रक्षक ओमप्रकाश महतो (दिलिप) लाई टिपर चालकले ३ वर्ष अगाडि वातावरणीय अधिकार संरक्षण र अवैधरूपमा उत्खनन गरिएको कार्य विरुद्ध अभियान सञ्चालन गर्दा अपराधिक समूह (व्यवसायी) द्वारा ३ वर्ष अगाडि नियोजित रूपमा हत्या गरिएको घटनाका सम्बन्धमा धनुषा जिल्ला अदालतबाट आरोपित अभियुक्तहरूलाई २५ वर्ष काराबासको सजाय र ५ लाख जरिवाना गर्ने फैसला भयो । निजको आश्रित परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन निर्देशन दिने निर्णय समेत भयो^{१६} । उल्लेखित केही प्रतिनिधिमूलक घटनाको आधारमा हेर्दा वर्तमान अवस्थामा गैर राज्यपक्ष, व्यवसायीबाट मानव अधिकार रक्षक माथि आक्रमण, धम्की, दुर्व्यवहारका घटना देशव्यापी रूपमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधान, कानून, मानव

अधिकार आयोगबाट जारी गरिएको मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी निर्देशिका, तथा नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता सहित नेपालले विभिन्न समयमा गरेका लिखित तथा मौखिक प्रविद्धताहरूको आधारमा नेपालमा मानव अधिकार रक्षकहरूको कामकारबाहीहरू भइरहेका छन् । मानव अधिकार रक्षकहरूलाई सम्बोधन गर्ने कानूनको अभावले गर्दा यस समुदायका व्यक्तिहरूले अन्य व्यक्ति तथा नागरिकहरूलाई प्रत्याभुत गरिएका अधिकारहरूको आधारमा नै मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा क्रियाशील हुनुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता देखिन्छ । यद्यपि नेपालका मानव अधिकार रक्षकहरूले विगतमा भएको सशस्त्र द्वन्दको बेलादेखि हालसम्म नेपाली जनताको मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा आफ्नो जीवनको समेत प्रवाह नगरिकन अहम् भूमिका खेलि रहेका छन् । विशेषगरी, द्वन्दकालमा तथा त्यस पश्चात पनि मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदाको अवस्थामा कतिपय मानव अधिकार रक्षकहरूले आफ्नो जीवन नै आहुती दिनु परेको, यातना, आन्तरिक रूपमा विस्थापन, बेपता, लामो समयको हिरासत, लगाएत अनेकौं दुर्व्यवहारको सामना गर्न परेको तीतो यर्थाथ छ । त्यही अनुपातमा वर्तमान अवस्थामा मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा तथा संरक्षणको चुनौती नभए पनि मानव अधिकार अधिकार रक्षकहरू चुनौती समाप्त भने भएको छैन । मानव अधिकार रक्षकले न्यायको पक्षमा आवाज उठाउने भएकाले र समाजमा शाक्तिशाली वर्ग र समूहले कमजोर समुदाय वा व्यक्ति माथि मानव अधिकार हनन गर्ने भएकाले

वातावरणीय विनाश, भूमाफियाका अवैधानिक कार्यका विरुद्ध आवाज उठाउनु कठिन मात्र होइन कतिपय अवस्थामा चुनौतीपूर्ण पनि रहेको छ ।

विश्वव्यापी आवधिक समिक्षाबाट प्राप्त सुभाब बमोजिम अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता विधेयक र मानव अधिकार आयोग विधेयक दर्ता नभई पत्रकार, मिडियाकर्मी, सञ्चारकर्मी र मानव अधिकार आयोगकै क्षेत्राधिकार कटौती गर्ने गरी संविधानले दिएको अधिकारलाई संकुचन गर्ने कार्य सरकारी निकायबाट भएका छन् । देशमा मानव अधिकार आयोग कमजोर हुनु भनेको मानव अधिकार रक्षकलाई जोखिम बढ्नु हो । त्यसैले विषयगत मानव अधिकार रक्षक मध्ये सहयोग र संरक्षण आवश्यक पर्ने जोखिममा रहेको अपांगता भएका महिला, दलित मानव अधिकार रक्षक, आदिवासी जनजाति मानव अधिकारकर्मी, तेस्रोतिंगी, महिला, बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत मानव अधिकार रक्षक प्रति विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ । संचारकर्मी, महिला, मानव अधिकारकर्मी स्थानीय रूपमा कार्य गर्दा थप जोखिममा रहेको पाइएको छ ।

तसर्थ, मानव अधिकार रक्षकलाई संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था हुन सकेमा मानव अधिकार रक्षकलाई थप संरक्षण पुग्ने निश्चित छ । त्यसैगरी, मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी मार्ग निर्देशिका २०६९ बमोजिम अनुगमन संयन्त्र गठन भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा समितिबाट अधिकारकर्मीको न्यूनतम आधारभूत मानव अधिकार संरक्षणका लागि विशेष पहल गरी आफूलाई ऐन र निर्देशिकाले दिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न तादरुकता देखाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१. संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी घोषणापत्र १९९८
२. प्रदेश नं २ मा महिला मानव अधिकार रक्षकको सवाल विषयक सम्वाद कार्यक्रम, शान्तिका लागि सा १ अभियान, २०७७ पुस १५ मा सहभागीहरूबाट व्यक्त बिचार ।
३. नेपालको संविधान (२०७२)को प्रस्तावना
४. ऐ.ऐ. धारा १६
५. ऐ.ऐ. धारा १७
६. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ को दफा २(च)
७. नेपाल सङ्घर्ष ऐन, २०४७ को दफा ९(२)
८. टपेन्द्र कार्की, सरकारको नियत खराब, नागरिक दैनिक माघ ८, २०७६ ।
९. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ पुस १६ को प्रेश विज्ञप्ती ।
१०. नेपालको संविधानको अनुसूची ५,६,७,८ र ९ को व्यवस्था विस्तृत रूपमा हेर्नु होला ।
११. नेपाल सरकारको पाचौं पञ्चवर्षीय मानव अधिकार कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
१२. विषयगत आयोगबाट राष्ट्रपतिलाई पेश गरेका प्रतिवेदनबाट ।
१३. अनुपराज शर्मा, मानव अधिकार आयोगको २० औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा मन्तव्य, २०७७ जेठ १३ गते
१४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०७६ चैत २० गतेको प्रेश विज्ञप्ति
१५. अधिवक्ता डा. पदमबहादुर श्रेष्ठ विरुद्ध स्थानीय निकाय समेत
१६. कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक २०७९ फागुन १३ गते ।

राजनीतिमा महिला सहभागिता : सम्भावना र चुनौती

स्थानीय तहको निर्वाचनमा राजनीतिक दलहरूले गठबन्धन गर्दा महिलाको प्रमुख र उपप्रमुखको पद नै खोसिएकाले कतिपय स्थानीय तहमा प्रमुख र उपप्रमुख दुवै पदमा पुरुषको वर्चस्व भयो। यसले के देखाउँछ भने अहिले पनि हाम्रा राजनीतिक दलहरू महिलामैत्री छैनन्। महिलाको नेतृत्वलाई स्वीकार गर्न सकेका छैनन्। अहिले पनि उनीहरूमा पितृसत्तात्मक सोचले जरा गाडेको छ। देशमा व्यवस्था फेरियो। राणाशासनदेखि निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य भई मुलुक गणतन्त्रको स्थापना भयो तर पनि हाम्रा मानसिकता फेरिएनन्। समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोच र मूल्यमान्यतालाई बदल्न सकेनौं। जसले गर्दा महिलाको क्षमतामाथि विश्वास नगर्ने, नेतृत्व स्वीकार नगर्ने जस्ता समस्याहरू महिलाहरूका बाधक बनेर तेर्सिरहे। यस्ता संरचनागत विभेद भत्काउन नसकेसम्म महिलालाई नेतृत्व तहमा पुऱ्याउन गाह्रो छ त्यसका लागि सबैले सोच्न जरुरी छ।

नेपालमा पटकपटक भएका राजनीतिक आन्दोलन र परिवर्तनले महिला सहभागिता र सचेतना बढाउँदै लगे पनि निर्णायक तहमा महिलाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता अत्यन्तै न्यून रह्यो। संविधानले व्यवस्था गरेको समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीले धेरै महिलालाई राजनीतिमा समावेश त बनायो तर प्रत्यक्ष निर्वाचनमा महिलाहरूको नेतृत्वलाई स्वीकार्न सकिएन। महिलालाई खाली समानुपातिक प्रतिनिधित्वमा सीमित गराउने काम मात्रै भयो। संविधानले व्यवस्था गरेको भए पनि महिलाहरूले अनुभूति गर्ने अवसर पाएनन्।

२०६४ चैत २८ मा नेपालमा पहिलो पटक संविधानसभा निर्वाचन सम्पन्न भयो। यो निर्वाचनमा ७४ पार्टीहरूले भाग लिएका थिए। बहुप्रतिक्षित संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत तत्कालीन विद्रोही समूह नेकपा माओवादी दूलो पार्टीको रूपमा उदायो। त्यसैगरी दोस्रो र तेस्रो दूलो पार्टीका रूपमा कांग्रेस र एमाले आए। त्यतिबेला निर्वाचित र मनोनित गरी जम्मा ६ सय १ सभासदमध्ये १ सय ९७ जना महिला थिए। यो कुल सङ्ख्याको ३२.७८ प्रतिशत हो। २०७० मङ्सिरमा भएको दोस्रो संविधानसभा निर्वाचनमा कुल ६ सय १ सभासदमध्ये १ सय ७९ जना महिला थिए। यसरी संविधानसभाको निर्वाचनपछि संसदमा न्यूनतम ३३ प्रतिशतको हाराहारीमा महिला

* बि.सी. इन्सेक रुपन्देही जिल्ला प्रतिनिधि हुन्।

सहभागिता पुऱ्याउने प्रयत्न त गरियो, तर त्यसको गुणात्मक उपस्थितिमा भने त्यति जोड दिइएन।

दलहरूले क्षमतावान महिलालाई भन्दा आफ्ना नजिकका नातेदार वा राजनीतिमा कुनै दखल नभएका र नीति-निर्माणमा खासै भूमिका खेल्न नसक्ने महिलालाई संविधानसभामा पठाएको महिला नेताहरूकै आरोप बेला बेला सुन्न पाइन्छ। पहिलो संविधानसभामा महिला सभासदहरूको समूह (ककस) निर्माण गरिएको थियो। ककसले महिला, भाषिक समुदाय, जनजातिका नाममा धेरै काम भएका थिए। तर, दोस्रो संविधानसभामा भने ककसले पार्टी नेतृत्वलाई सकस हुन्छ भनेर सुरुदेखि नै रोक्ने प्रयत्न गरेको थियो। संविधानसभा व्यवस्थापिका-संसद बदलिएपछि आरजु राणा देउवाको नेतृत्वमा बनेको महिला कमिटीले जम्मा दुईवटा पनि बैठक बस्न नपाइ सकिएको महिला सभासदहरूको गुनासो थियो। महिला सांसदहरूलाई पार्टीले त्यतिबेला महिला, मजदुर र सामाजिक विषयमा कुरा राख्दा किन यो कुरा सोध्दै नसोधी राखिस् समेत भनियो भनेर आलोचना पनि भएको थियो।

संविधानले राजनीतिमा महिला सहभागिता एकतिहाइ सुनिश्चित गरे पनि कुनै न कुनै उपाय लगाएर महिला सङ्ख्या पुऱ्याउने प्रयासमै पार्टीहरू केन्द्रित रहेको

देखिन्छ। स्थानीय तहको निर्वाचनमा ४० प्रतिशत महिला विजयी भए पनि धेरैजसो उपमेयरमा नै सीमित राखियो। त्यसैले कानुनी तवरले दिएको ठाउँमा पनि क्षमता भएको महिलालाई भन्दा पनि नाता पर्ने र नजिकका महिलालाई पठाइएको आरोपहरू बेला बेलामा सुनिए।

कानुनले व्यवस्था गरेको ठाउँमा पनि कस्ता महिलालाई पठाउनुपर्छ भन्ने जागरण अझै आइसकेको छैन। म जान पाए पुग्यो। नपाए यसलाई पनि जान दिन्छ भन्ने प्रवृत्ति हाबी भएकाले र महिलाबीच खुट्टा तान्ने संस्कारले पनि महिलालाई पछाडि पारेको एक थरीको बुझाइ छ। क्षमतावान महिलालाई गुट-उपगुटका नाममा बाटो छेक्ने काम कुनै पनि राजनीतिक नेतृत्वले गर्न नहुने र योग्य महिलालाई जिम्मेवारी दिएपछि त्यसैअनुसार महिलाले आफूलाई उत्कृष्ट बनाउन मिहिनेत गर्नुपर्नेतिर कसैको ध्यान देखिँदैन। यसले अझै धेरै वर्षसम्म नेपाली राजनीतिक जगतमा महिलाको गुणस्तरीय उपस्थितिको ग्यारेन्टी गर्नसक्छ जस्तो लाग्दैन।

सशक्तीकरणमा महिला जनप्रतिनिधि

आम निर्वाचनमा २०७९ मा मुलुकमा एकै वर्षमा दुई दूला निर्वाचनहरू सम्पन्न भए। जसमा भण्डै पाँच प्रतिशत अर्थात नौ जना मात्रै महिला उम्मेदवारहरू प्रत्यक्ष निर्वाचित भएका छन् भने भण्डै ९५ प्रतिशत

पुरुषहरू अर्थात १ सय ५६ जना पुरुषहरू निर्वाचित भएका छन्। महिलाको उम्मेदवारी दिने क्रममै कमजोर स्थिति रहेकोमा निर्वाचित सङ्ख्या न्यून बनेको हो। नेपाली कांग्रेसले प्रतिनिधि सभातर्फ ५७ सिट जित्दा प्रत्यक्षमा एक जना मात्र महिला निर्वाचित भएकी छन्। युवा नेता सीता गुरुङले तेह्रथुमबाट जित हासिल गरेकी हुन्। यस्तै ४४ सिटसहित दोस्रो दल बनेको नेकपा एमालेबाट चार जना मात्र महिला उम्मेदवार विजयी भएका छन्। एमालेबाट चुनाव जित्नेहरूमा विद्या भट्टराई, ज्वालाकुमारी साह, जुली कुमारी महतो, भगवती चौधरी छन्। १८ सिट जितेको नेकपा माओवादी केन्द्रबाट एक जना मात्र महिला उम्मेदवार विजयी भएकी छिन्। माओवादीबाट रेखा शर्मा निर्वाचित भएकी हुन्। सबैभन्दा कान्छो दल राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टीबाट दुई जना महिला उम्मेदवार निर्वाचित भएका छन्।

कुल सात सिट जितेको रास्वपाबाट सोविता गौतम र तोसिमा कार्कीले प्रत्यक्षमा चुनाव जितेका हुन्। यस्तै तीन सिट जितेको नागरिक उन्मुक्ति पार्टीबाट रञ्जिता श्रेष्ठ चौधरीले चुनाव जितेकी हुन्। प्रत्यक्षमा कम महिला उम्मेदवार विजयी भए पनि संविधानतः हरेक दलबाट संसदमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता अनिवार्य छ।

सङ्घीयतामा महिला

मुलुक सङ्घीय संरचनामा गएपछि सात प्रदेशको मुख्यमन्त्रीमा एकजना महिला पनि परेनन्। प्रदेश ३ मा मात्र प्रदेश प्रमुख अनुराधा कोइराला नियुक्त भइन्। अहिले संविधान र कानूनलाई दोष दिने कुनै ठाउँ नभएकाले दलभित्रको संरचना महिलामैत्री बन्न नसकेकाले यस्तो अवस्था आएको राजनीतिक विश्लेषकहरू भन्छन्। संविधान निर्माण गर्ने बेलामा महिला पनि त्यहाँ उपस्थित रहेकाले सातमध्ये यति वटामा अनिवार्य महिला मुख्यमन्त्री हुनुपर्ने प्रावधान राखेको भए सायद सम्भव हुन्थ्यो। त्यस्तै पार्टीले दिने तीन मुख्यमन्त्रीमा एक महिला हुनुपर्छ मात्रै भनेको भए पनि आज कहीं न कहीं त महिला मुख्यमन्त्री हुन्थे होला तर त्यस विषयमा कसैले नसोच्दा महिलाको निर्णायक तहमा सहभागिता हुन सकेन।

महिला आन्दोलन

नेपालमा महिला आन्दोलनको इतिहास त्यति लामो छैन। महिला आन्दोलनलाई यहाँसम्म पुऱ्याउनका लागि योगमाया न्यौपानेको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ। योगमायाले १९८९ असार ३१ मा लिएको जलसमाधि विद्रोहलाई महिला आन्दोलनको थालनीको रूपमा हेरिन्छ। २००३ सालमा रेमन्तकुमारी आचार्यको अध्यक्षतामा आदर्श महिला समाज भारतको जयनगरमा स्थापना गरी, २००४ सालमा मंगलादेवी सिंहको अध्यक्षतामा काठमाडौंमा नेपाल महिला सङ्घको गठन गरी महिला आन्दोलनको सुरुवात गरिएको थियो। आदर्श महिला समाज र नेपाल महिला सङ्घ दुवै सङ्गठनले राणाशासन र समाजमा व्याप्त बालविवाह र अशिक्षाविरुद्ध दबाव दिने काम गरी २००७ सालको परिवर्तनपछि मङ्गलादेवी सिंहको अध्यक्षतामा रहेको नेपाल महिला सङ्घ नेपाली कांग्रेसको विचारसँग नजिक रहयो भने कामक्षदेवीको अध्यक्षतामा रहेको नेपाल महिला सङ्गठन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीसँग आबद्ध हुन पुगेको इतिहास पढ्न पाइन्छ।

त्यसैगरी २०१५ सालको पहिलो प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा १ सय ५ स्थानका लागि १५ जना महिला उमेदवार भएकोमा एकजना द्वारिकादेवी ठकुरानी मात्रै निर्वाचित भई नेपालको इतिहासमा पहिलो महिला मन्त्री बनिन्। नेपालको मन्त्रिपरिषद्मा महिलाको प्रतिनिधित्व यही थियो। तीस बसें पञ्चायती शासनमा निर्माण भएका मन्त्रिपरिषद्हरूमा एक जनाभन्दा बढी महिला मन्त्रीको सहभागिता भएको देख्न पाइएन। पहिलो र दोस्रो जनआन्दोलनबीच निर्माण भएका विभिन्न मन्त्रिमण्डलमा कुल ४६ जना महिलाको सहभागिता देखियो। संसद सचिवालयको तथ्याङ्क अनुसार विभिन्न आमनिर्वाचनपछि महिला सांसदको प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको देखिन्छ। जसअनुसार २०१५ मा ०.९२ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व रहेकोमा २०४८ सालमा ३.४१ प्रतिशत, २०५१ मा ३.४१ प्रतिशत, २०५६ मा ५.७३ प्रतिशत, २०६४ मा ३३ प्रतिशत र २०७० मा २९.९ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी २०६२/०६३ को आन्दोलनको सफलतापछि निर्माण भएको ३ सय ३० सदस्यीय अन्तरिम संसदमा ५७ जना महिला सदस्य रहेका थिए, जुन कुल

सङ्ख्याको १७.३ प्रतिशत हुन आउँछ। संसदमा भएका तीनबुँदे निर्णयले महिलालाई राजनीतिक अवसर जुटाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ। राज्यको हरेक निकायमा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता हुनुपर्ने, महिला सम्बन्धी विभेदपूर्ण कानूनको खारेजी हुनुपर्ने र आमाको नामबाट नागरिकता पाउनुपर्ने ती बुँदा राजनीतिमा मात्रै नभई निर्णायक तहमा पनि महिला सहभागिता वृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण मानिन्छ।

३३ प्रतिशत महिला सहभागिता संकल्प प्रस्ताव

पुर्नस्थापित संसदले २०६३ जेठ १६ गते 'सम्पूर्ण क्षेत्रमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता सुनिश्चित गरियोस्' भन्ने सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गर्‍यो। एमालेका तत्कालीन उपाध्यक्ष तथा अनेमसङ्घका अध्यक्ष विद्यादेवी भण्डारीले पेश गरेको प्रस्तावमा सांसदहरू कमला पन्त, एनपी साउद र नवराज सुवेदीले समर्थन गर्नुभएको थियो। यो प्रस्तावले राजनीतिक, सामाजिकदेखि देशका हरेक संरचनामा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता सुनिश्चित गर्ने नीतिगत बाटो त खुल्यो तर महिलाहरूका लागि खाली सङ्ख्या पुऱ्याउने मात्र भयो निर्णायक बन्नका निकै चुनौतीपूर्ण रहयो।

३३ प्रतिशत महिला अधिकारको जगमा अन्तरिम संविधान २०६३ बन्यो। त्यसले महिलाको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रावधान राख्न सफल भयो। पहिलो पटक महिलाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गर्‍यो। २०६४ को संविधान सभा निर्वाचनमा महिला सहभागिता ३२.७८ प्रतिशत रहयो। (६ सय १ सदस्यमा १ सय ९७ जना महिला,) २ सय ४० प्रत्यक्षमा ३० महिला, ३ सय ३५ समानुपातिकमा १ सय ६१ महिला,) र २६ मनोनितमा ६ जना महिलाको सहभागिता रहयो। त्यस्तै दोस्रो संविधान सभा निर्वाचन २०७० मा महिला सहभागिता २९.२८ प्रतिशत (अघिल्लो भन्दा घट्यो। जम्मा ६ सय १ सदस्यमा १ सय ७६ जना महिला, २ सय ४० प्रत्यक्षमा जम्मा १० जना महिला, ३ सय ३५ समानुपातिकमा १ सय ५९ महिला २६ मनोनितमा चार जना महिलाको सहभागिता रहयो।

नेपालको संविधान २०७२ र महिला अधिकारको सवालमा समानुपातिक समावेशी

सविधानले राजनीतिमा महिला सहभागिता एकतिहाइ सुनिश्चित गरे पनि कुनै न कुनै उपाय लगाएर महिला सङ्ख्या पुऱ्याउने प्रयासमै पार्टीहरू केन्द्रित रहेको देखिन्छ। स्थानीय तहको निर्वाचनमा ४० प्रतिशत महिला विजयी भए पनि धेरैजसो उपमेयरमा नै सीमित राखियो। त्यसैले कानुनी तवरले दिएको ठाउँमा पनि क्षमता भएको महिलालाई भन्दा पनि नाता पर्ने र नजिकका महिलालाई पठाइएको आरोपहरू बेला बेलामा सुनिए।

र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने, लैंगिक विभेद अन्त्य गर्ने, आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने लगायतका नागरिकतासम्बन्धी विषयमाथि नागरिकताको शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख गरे बमोजिम हुने, सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, लिङ्ग वा अन्य कुनै आधारमा भेदभाव नगरिने, सामाजिक वा संस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्ने, महिलालाई लैङ्गिक भेदभाव विना समान वंशीय अधिकार उपलब्ध गराउने, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यको हक हुनेस्ता व्यवस्थाहरू गरिएका छन्।

त्यस्तै सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतिको समान हक हुने, सामाजिक रूपले पछाडि परेका र पारिएका महिला समेतले समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागी हुन पाउने, सामाजिक न्यायको हक हुने, आर्थिक रूपले विभिन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला समेतले सामाजिक सुरक्षा पाउने हक हुने, मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता, लैङ्गिक समानता सुनिश्चित गर्ने, राज्यको राजनीतिक उद्देश्य हुने, प्रजनन स्वास्थ्यमा आवश्यक सेवा सुविधाको उपभोगको सुनिश्चितता गर्ने, आर्थिक रूपले विपन्नलाई प्राथमिकता प्रदान गर्ने, राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपति, प्रमुख वा उपप्रमुख फरक फरक लिङ्ग वा समुदायको हुने व्यवस्था गन्यो जुन निकै सकारात्मक पक्ष हो।

स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३

राजनीतिक दलले प्रमुख, उपप्रमुख वा अध्यक्ष उपाध्यक्ष उमेदवार बनाउदा एक महिला र एक पुरुष बनाउनु पर्ने, वडास्तरमा एक जना महिला र एक जना दलित महिला सदस्य अनिवार्य उठाउनु पर्ने, जिल्ला समन्वय समितिमा संयोजक उपसंयोजकमा एक महिला सङ्घीय संसद २०७४, प्रतिनिधिसभामा महिला ३२.७३ प्रतिशत, २ सय ७५ सांसदमा महिला ९० जना, १ सय ६५ प्रत्यक्ष निर्वाचितमा ६ जना महिला, १ सय १० समानुपातिकमा ८४ महिलाको सहभागिता रहेको थियो।

राष्ट्रिय सभा सदस्यमा महिला सहभागिता ३७.२९ प्रतिशत, सदस्य सङ्ख्या ५९ जना, महिला २२ जना, राष्ट्रिय सभा र प्रतिनिधि सभामा गरी सदस्य ३ सय ३४ जनामा महिला १ सय १२ प्रदेश सभा निर्वाचन २०७४, ७ प्रदेशमा सभासद ५ सय ५० जना, समानुपातिकबाट २ सय २० जना, प्रत्यक्ष निर्वाचित सभासद ३ सय ३० प्रत्यक्ष निर्वाचित महिला जम्मा १७ (उपनिर्वाचनबाट थप १ लुम्बिनीमा) एमालेबाट आठ, माओवादी केन्द्रबाट सात र राष्ट्रिय जनता पार्टीबाट दुई जना प्रतिनिधित्व भएको त्यस्तै स्थानीय तह निर्वाचन २०७४ मा जम्मा स्थानीय तह ७ सय ५३ मा महिला निर्वाचित जनप्रतिनिधि १४ हजार ३ सय ५६ प्रमुख महिला १८ जना (नगरमा ७ र गाउँपालिकामा ११ जना) उपप्रमुखमा महिला ७ सय (नगरमा २ सय ७६ र गाउँपालिकामा ४ सय २४, वडाअध्यक्ष महिला ६२ जना, महिला वडा सदस्यमा ६ हजार ७ सय ४३ जना, दलित महिला

वडासदस्य ६ हजार ५ सय ६८ जना रहेको र १ सय ७५ मा उम्मेदवारी नपरेको अन्य वडा सदस्य महिलाहरू २ सय ६५ जना निर्वाचित भएका थिए।

त्यस्तै स्थानीय तह निर्वाचन २०७९ मा जम्मा ७ सय ५३, स्थानीय तहमा निर्वाचित महिला जनप्रतिनिधिको सङ्ख्या १४ जार ४ सय ३७, प्रमुख महिला २५ जना जसमा (नगरमा १३ र गाउँपालिकामा १२), उपप्रमुखमा निर्वाचित महिला ५ सय ६६ (नगरमा २ सय ३१ र गाउँपालिकामा ३ सय ३५) रहेका छन् त्यस्तै १ सय ७७ स्थानीय तहमा उपप्रमुखमा पुरुषहरू निर्वाचित भएका छन्। त्यस्तै महिला वडाअध्यक्षमा ६९ जना, महिलाहरू, वडासदस्यमा ६ हजार ७ सय ४३ जना महिलाहरू ६ हजार ७ सय २८, जना दलित महिलाहरू र वडासदस्य ६ हजार ६ सय ७ जना र अन्य वडा सदस्य महिला ४ सय ४२ जना निर्वाचित भएका थिए।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा स्थानीय तहको निर्वाचनमा पनि राजनीतिक दलहरूले गठबन्धन गर्दा महिलाको प्रमुख र उपप्रमुखको पद नै खोसिएकाले कतिपय स्थानीय तहमा प्रमुख र उपप्रमुख दुवै पदमा पुरुषको वर्चस्व भयो। यसले के देखाउँछ भने अहिले पनि हाम्रा राजनीतिक दलहरू महिलामैत्री छैनन्। महिलाको नेतृत्वलाई स्वीकार गर्न सकेका छैनन्। अहिले पनि उनीहरूमा पितृसत्तात्मक सोचले जरा गाडेको छ। देशमा व्यवस्था फेरियो। राणाशासनदेखि निरङ्कुश राजतन्त्रको अन्त्य भई मुलुक गणतन्त्रको स्थापना भयो तर पनि हाम्रा मानसिकता फेरिएनन्। समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक सोच र मूल्यमान्यतालाई बदल्न सकेनौं। जसले गर्दा महिलाको क्षमतामाथि विश्वास नगर्ने, नेतृत्व स्वीकार नगर्ने जस्ता समस्याहरू महिलाहरूका बाधक बनेर तेर्सिरहे। यस्ता संरचनागत विभेद भत्काउन नसकेसम्म महिलालाई नेतृत्व तहमा पुऱ्याउन गाह्रो छ। त्यसका लागि सबैले सोच जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान २०७२
२. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४
३. निर्वाचन आयोग नेपालको प्रतिवेदन
४. स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३
५. संघियतामा महिला सहभागिता लगायतका प्रतिवेदनहरू

ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार : बलियो कानूनको फितलो कार्यान्वयन

ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मान गर्ने हाम्रो परम्परागत संस्कारलाई निरन्तरता दिनु आजको आवश्यकता हो। ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार संरक्षणका लागि घरपरिवारका साथै समाज पनि उत्तिकै जिम्मेवारी र सहयोग बन्नु पर्दछ। अभिभावकीय दायित्वमा रहेको नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणका सन्दर्भमा अभि जिम्मेवार र दायित्व बोधका साथ कार्य गर्नु पर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरूलाई इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।

अन्य मानवलाई जस्तै ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार छ। विशेष संरक्षणको आवश्यकता पर्ने ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकार संरक्षण गर्नु घर परिवार समाज र राज्यको दायित्व हो। तर, पछिल्लो समय ज्येष्ठ नागरिकहरू घर परिवार र समाजबाटै अपहेलित हुनु परेको घटनाहरू सार्वजनिक भइरहेका छन्। घर परिवारका अलावा ज्येष्ठ नागरिकको मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्नु पर्ने दायित्व बोकेको राज्यले पनि यस विषयमा गम्भीर भएको पाइँदैन।

राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारलाई कानुनी संरक्षण गरेको छ। अभि नेपालको संविधानले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारलाई मौलिक हककै रूपमा व्यवस्था गरेको छ। तर बिडम्बना ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार जति बलियो छ व्यवहारमा त्यति नै फिलतो छ।

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार पनि मानव अधिकारकै विषय हो। यही कुरालाई मध्यनजर गर्दै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले १४ डिसेम्बर १९९० मा एउटा प्रस्ताव पारित गरि अक्टोबर १ लाई अन्तर्राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक दिवसका रूपमा मनाउने निर्णय गरेको थियो। सो बमोजिम सन् १९९१ अक्टोबर १ बाट उक्त दिवस मनाउन सुरु गरियो।

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारलाई नेपालको संविधान २०७२ ले मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। सरकारले मौलिक

हक कार्यान्वयनका लागि ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी कानून ल्याएको छ। ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणमा गैर सरकारी तवरबाट छिटफुट रूपमा केही कार्यक्रम गर्ने गरिएको भए पनि सरकारी तवरबाट ज्येष्ठ नागरिकको वास्तविक मानव अधिकार उपभोगको अवस्था बुझ्ने र सरोकारवाला निकायलाई जिम्मेवार बनाउने पर्याप्त ध्यान दिएको देखिँदैन।

संयुक्त परिवारमा रमाउने नेपाली समाज पछिल्लो समय एकल परिवारमा रमाउन थालेको छ। संयुक्त परिवारमा बस्न भन्फट मान्ने काम नभए पनि शहरमा कोठा लिएर बस्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ। परिवारमा बस्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई बोभको रूपमा युवा पुस्ताले हेर्दा उनीहरू अपहेलित हुन परेको छ।

युवा पुस्ताको व्यस्त जीवनशैलीका कारण उनीहरूले ज्येष्ठ नागरिकलाई समय दिन नसक्दा ज्येष्ठ नागरिकहरू आफूलाई एक्लो महसुस गर्दछन्। पहिले पहिले ज्येष्ठ नागरिकलाई घरमुली मानी निजकै निर्देशन र सल्लाह अनुसार चल्ने परिपाटी बढ्दै गएको छ। विगतमा रहेको मातृदेवो भवः पीतृदेवो भवः भन्ने कुरा हाल इतिहास भैँ हुन थालेको छ।

मायाममताको दृष्टिकोणबाट मात्रै होइन सामाजिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा पनि ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार सुनिश्चित हुन सकेको देखिँदैन। समाजको परिवर्तनसँगै मानिसहरू यान्त्रिक बन्दै जानु, आपसी माया, सद्भाव,

सहयोगको परिपाटी हराउँदै जाँदा ज्येष्ठ नागरिक प्रतिको आदर, सद्भाव र सम्मान पनि कम हुँदै गएको छ।

ज्येष्ठ नागरिकलाई सरकारले उपलब्ध गराएको सामाजिक सुरक्षाभत्ता समेत परिवारका सदस्य आफैँले लिने र ज्येष्ठ नागरिकको चित्त दुखाउने, मन नपरे पछि गुम्सिएर बस्नुपर्ने बाध्यता कतिपय ज्येष्ठ नागरिकलाई पर्न गएको छ। कतिपय ज्येष्ठ नागरिकको नागरिकता नहुँदा तथा नागरिकतामा उमेर फरक परेकोले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। ज्येष्ठ नागरिकका लागि प्राप्त हुने यातायात, औषधी उपचार लगायतका छुट तथा विशेष व्यवस्था व्यवहारिक रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको पाइँदैन।

स्वास्थ्यको दृष्टिकोणबाट हेर्दा ज्येष्ठ नागरिकहरू अन्य नागरिक भन्दा जोखिममा पर्दछन्। स्वास्थ्य जोखिमलाई मध्यनजर राखी उनीहरूको स्वास्थ्यका लागि राज्यले विशेष व्यवस्था गर्नु मिलाउनु पर्दछ। कोरोना सङ्क्रमणको माहामारीको जोखिम सबैभन्दा बढी ज्येष्ठ नागरिकमा देखिएकोले भावी दिनमा आउन सक्ने यस्तै खालका जोखिमबाट उनीहरूलाई बचाउन विशेष संरक्षणको आवश्यकता व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ। ज्येष्ठ नागरिकको स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्न अस्पतालमा ज्येष्ठ नागरिकको उपचार निःशुल्क हुने व्यवस्था सरकारले गरे पनि त्यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। ज्येष्ठ नागरिकहरूको अवस्था अनुसारको विशिष्ट स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुन

* गौतम अधिवक्ता हुन्।

**ज्येष्ठ नागरिकहरू
अन्य नागरिक भन्दा
जोखिममा पर्दछन् ।
स्वास्थ्य जोखिमलाई
मध्यनजर राखी
उनीहरूको स्वास्थ्यका
लागि राज्यले विशेष
व्यवस्था गर्नु मिलाउनु
पर्दछ । कोरोना
सङ्क्रमणको
माहामारीको जोखिम
सबैभन्दा बढी ज्येष्ठ
नागरिकमा देखिएकोले
भावी दिनमा आउन
सक्ने यस्तै खालका
जोखिमबाट उनीहरूलाई
बचाउन विशेष
संरक्षणको आवश्यकता
व्यवस्था मिलाउनु
पर्दछ । ज्येष्ठ
नागरिकको स्वास्थ्यको
अधिकार सुनिश्चित गर्न
अस्पतालमा ज्येष्ठ
नागरिकको उपचार
निःशुल्क हुने व्यवस्था
सरकारले गरे पनि
त्यसको व्यवहारिक
कार्यान्वयन हुन सकेको
छैन ।**

नसकेका कारण पनि समस्या उब्जिएको हो ।

सम्पत्तिको लागि ज्येष्ठ नागरिकहरूमाथि विभिन्न हिंसा, दुर्व्यवहार तथा आपराधिक घटना घट्ने क्रम रोकिएका छैनन् । अदालतहरूमा करिब ८० प्रतिशत हाराहारीमा देवानी मुद्दा पर्नु र त्यसमा पनि धेरैजसो सम्पत्तिसम्बन्धी मुद्दा पर्ने गरेको र त्यसको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव असर ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई पर्ने गरेको पाइएको छ । सम्पत्तिकै कारण ज्येष्ठ नागरिकलाई वृद्धाश्रमसम्म पुग्न बाध्य पारेका घटना पनि देखिएको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले १६ डिसेम्बर १९९१ मा एक प्रस्ताव पारित गर्दै ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नीतिहरू बनाउँदा स्वतन्त्रता, सहभागिता, हेरचाह, आत्मनिर्भरता, सम्मानमा जोड दिएको थियो । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९६६ लगायतका मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न महासन्धिमा पनि यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणक लागि राष्ट्रिय रूपमा पनि विभिन्न प्रयासहरू भएका छन् । संवैधानिक प्रयासको रूपमा नेपालको संविधानको धारा १८ मा समानताको हकमा सबैलाई कानूनको समान संरक्षण रहने तथा ज्येष्ठ नागरिक लगायतलाई कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न सकिने कुराको व्यवस्था गरिएको छ । संविधानकै भाग ३ को धारा ४१ मा ज्येष्ठ नागरिकको हकलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गर्दै ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ भनिएको छ । संविधानको धारा ४३ मा सामाजिक सुरक्षाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यसरी संविधानमा भएको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले केही कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरेको छ ।

जस अनुसार ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ ले ६० वर्ष माथिका नागरिकलाई ज्येष्ठ नागरिक भनि परिभाषित गरेको छ । ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मान गर्नुपर्ने सबैको कर्तव्य हुने, ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नु परिवारका प्रत्येक सदस्यको कर्तव्य हुने, परिवारका सदस्य तथा हकवालाले पालनपोषण नगरेमा वडा अध्यक्ष समक्ष उजुरी दिन सकिने, ज्येष्ठ नागरिकले आफ्नो सम्पत्ति आफूखुसी गर्न पाउने, ज्येष्ठ नागरिकलाई भिक्षा माग्न लगाउन नहुने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । यसैगरी, सार्वजनिक सवारी साधनमा कम्तीमा दुई सिट ज्येष्ठ नागरिकलाई छुट्टाउनुपर्ने, भाडा दरमा कम्तीमा ५०

प्रतिशत छुटको व्यवस्था गर्नुपर्ने, स्वास्थ्य सेवामा तोकिएको अस्पतालमा कम्तीमा ५० प्रतिशत छुट दिनुपर्ने, अन्य सेवामा ज्येष्ठ नागरिकलाई प्रथमिकता दिनुपर्ने, मुद्दा मामिलामा प्रथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरे पनि त्यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन हुन नसक्दा ज्येष्ठ नागरिकहरू मर्कामा पर्ने गरेका छन् । कानूनमा उल्लेखित अधिकार उपभोग गर्न पाएका छैनन् । ज्येष्ठ नागरिकलाई कैद सजायमा छुट दिन सकिने व्यवस्था ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ ले गरेको छ । जस अनुसार ६५ वर्ष माथिका ७० वर्ष सम्मकालाई २५ प्रतिशत, ७० पूरा भएका ७५ ननाघेकालाई ५० प्रतिशत तथा ७५ वर्ष माथिकालाई ७५ प्रतिशत छुट दिन सकिने व्यवस्था छ । महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रीको अध्यक्षतामा केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको गठन हुने, जिल्ला समन्वय समितिका सभापतिको अध्यक्षतामा जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समितिको गठन हुने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । यसैगरी, मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५, जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५, ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी नियमावली २०६५ मा पनि थेरथोर ज्येष्ठ नागरिकका कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको मूल समस्याका रूपमा स्वास्थ्य, सम्पत्ति र परिवार रहेको निष्कर्षका साथ देशमा कम्तीमा एउटा ज्येष्ठ नागरिक अस्पताल, प्रदेशमा कम्तीमा एउटा अस्पतालमा साधन सम्पन्न जेरियाट्रिक वार्डको प्रबन्ध गर्नुपर्ने सुभाव राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपाल सरकारलाई दिएको छ तर, बिडम्बना उक्त सुभाव अझै कार्यान्वयन भएको छैन ।

ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मान गर्ने हाम्रो परम्परागत संस्कारलाई निरन्तरता दिनु आजको आवश्यकता हो । ज्येष्ठ नागरिकका अधिकार संरक्षणका लागि घरपरिवारका साथै समाज पनि उत्तिकै जिम्मेवारी र सहयोग बन्नु पर्दछ । अभिभावकीय दायित्वमा रहेको नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणका सन्दर्भमा अभि जिम्मेवार र दायित्व बोधका साथ कार्य गर्नु पर्दछ । ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरूलाई इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयनमा लैजाउनु पर्दछ ।

नजिक छैन विद्यालय : कहाँ पढ्ने?

गाउँमा पढाउने विद्यालय भए त नियमित पढ्न जान्थे । तीन वर्षदेखि पाँच वर्षका सात जना देश्या गाउँमा भेटिएका बालबालिका पढ्न जाँदैनन् । बिहानको १० बजे विद्यालय खुल्छ तर यहाँ बालबालिका गाउँमै खेलेर दिन बिताउँछन् ।

गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-१ को तार्स, देश्यागाउँका सात जना बालबालिकाहरू आधारभूत शिक्षाका लागि नजिकै विद्यालय नभएका कारण आधारभूत शिक्षाबाट वञ्चित भएका छन् ।

अभिभावक योबुरी तामाडले भन्नुभयो, 'ढुङ्गा नै ढुङ्गा भएको भिरालो बाटो र बच्चा लड्ने डर हुन्छ, दिनहुँ विद्यालय पुऱ्याउन पनि कठिन छ, विद्यालय भवन टाढा भएका कारण नाति नातिनीहरू पढ्नबाट वञ्चित भएका छन् ।'

गाउँमा युवा विदेशतिर छन् । बृद्धबृद्धा मात्र बढी देखिन्छन् । कामको खोजीमा आमाबाबु टाढा पुग्ने भएकाले नाति नातिना सम्हालेर विद्यालय लैजान नसकेको अभिभावकहरू बताउँछन् ।

विद्यालय नजिक छैन कहाँ पढ्ने ?

बालबालिकाहरूले पढ्न पाउनुपर्छ र उनीहरूलाई विद्यालय बाहिर राख्न नपाइने शिक्षा समन्वय इकाइका प्रमुख रमाकान्त अर्यालले बताउनु भयो । 'यसको मुख्य जिम्मेवार स्थानीय सरकार हो, गाउँपालिकाले यस्तो समस्या हल गर्नुपर्छ', उहाँले भन्नुभयो ।

वडा नं १ को दाहालफेदीमा अरुणोदय विद्यालय, थुमन गाउँमा नेपाल राष्ट्रिय विद्यालय, र मेन्दो गाउँमा नेपाल राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय गरी तीन ओटा विद्यालय रहेका छन् ।

लामा शिक्षा पढ्न भन्दै नेपालका विभिन्न स्थान र भारत जाने क्रम बढेपछि केही विद्यालय खाली हुन थालेको छ । १५ वर्ष अघिदेखिको यो क्रम बढ्दै छ । पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा परिचित गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-१ थुमन, टिमुर, वडा नं ३ को बृद्धिम, खाम्जिङ, वडा नं ४ को लाङटाङ,

वडा नं ५ को ठूलोस्याफ्रु, भाखु, स्याफ्रुबेसीलगायत गाउँबाट विद्यार्थीहरूलाई यहाँ घुम्न आउने विदेशी पर्यटकले (स्पोन्सर) प्रायोजन गरेर शहरका निजी विद्यालयमा पठाइदिने गरेकोले धेरैवर्ष अघिदेखि विद्यालय गाभने र बन्द हुने क्रम चलेको छ । तर त्यहाँ नयाँ बालबालिकाहरू जन्मेपछि विद्यालय अभाव हुन थालेको छ ।

टोल टोलमा विद्यालय खोल्न सकिन्न बालबालिका कम हुँदै गएकोले अरु विद्यालय मर्ज हुने स्थितिमा रहेको गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-१ का वडा अध्यक्ष उर्केन छिरिङ तामाडले बताउनु भयो ।

गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-३ को बृद्धिम, सुर्का, पेल्लो, खाम्जिङ, सेर्पागाउँलगायतका टोलबाट स्पोन्सर गरेर विदेशीले पढाउन धुन्चे र काठमाडौँका निजी विद्यालयमा लगेकोले गाउँका विद्यालय खाली भएको हो । वडा नं ३ मा पनि विद्यार्थी पढ्न नपाएर समस्यामा परेको वडा अध्यक्ष तामाडले जानकारी दिनुभयो । बृद्धिममा रहेको नेपाल राष्ट्रिय आधारभूत विद्यालय २०२८ सालमा स्थाना भएको थियो ।

विद्यार्थी अभाव हुन थालेपछि १४ वर्षअघि नै विद्यालय बन्द भयो । शेर्पा गाउँमा रहेको विद्यालय पनि बन्द छ । अध्यक्ष तामाड भन्नुहुन्छ, 'अहिले बृद्धिमा ४/५ जना र

शेर्पागाउँमा ५/६ जना बालबालिका छन् उनीहरू टाढा लगेर निजी विद्यालयमा पढ्न पठाउन पनि सक्दैनन् नजिक सरकारी विद्यालय पनि छैन समस्या छ ।' अब यो समस्या कार्यापालिकामा लैजान्छु उहाँले भन्नुभयो ।

गोसाइकुण्ड गाउँपालिका भित्र सानोभार्खु, ब्राबल, खैदी, मुण्डु, बृद्धिम, शेर्पागाउँ, घट्टेखोलामा रहेका सात ओटा विद्यालय बन्द भए । थुमन, लिङलिङ र मेन्दोगाउँका विद्यालयमा विद्यार्थी कम भएकोले बन्द हुने अवस्थामा छन् ।

गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-४ का वडा अध्यक्ष ढिण्डु लामा जाडवा तामाङका अनुसार यहाँका धेरै बालबालिकाहरू विदेशी पर्यटकले प्रायोजन गरिदिएका ठाउँमा पढ्छन् । लाङटाङ लिरुङ आधारभूत विद्यालय धेरै वर्षदेखि बन्द छ । त्यहाँ तीन जना स्थायी शिक्षक छन् तर घरमै बस्छन् ।

एक संस्थाले खोलिदिएको स्कुलमा ६० जना बालबालिकाहरू अध्ययनरत छन् । वडा अध्यक्ष तामाङ भन्नुहुन्छ यहाँ तीन जना सरकारी स्थायी शिक्षकले घरमै बसेर तलब खाने गरेका छन् । यो समस्या सुरुदेखि नै कार्यपालिका बैठकमा कुरा मेलै राखेको छु । त्यहाँ खोलिएको विद्यालय कतै दर्ता भएको छैन ।

०७४ सालदेखि नै त्यहाँ बालबालिकाहरू जम्मा गरेर पढाउने गरेपनि कतै दर्ता गरिएको छैन । सो विद्यालयलाई सरकारले कानुनी दायरामा ल्याउन सकेको देखिँदैन । निजी विद्यालय स्थानीय सरकारको सिफारिसमा शिक्षा समन्वय इकाइमा दर्ता गर्नुपर्ने सरकारी नीति छ । सरकारी शिक्षक फुर्सदिलो अवस्थामा छन् भने त्यहाँ निजी विद्यालय खोलेर बिना दर्ता सञ्चालनमा छ ।

'गाउँमा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिका गाउँमा देखिए पनि विद्यालयको छैन सबैले आधारभूत विद्यालय गाउँमा छैन कहाँ पढाउने ?' गोसाइकुण्ड गाउँपालिका-३ का युवा दावा तामाङ भन्नुहुन्छ । उहाँले थप्नुहुन्छ 'सबैको टाढा राखेर निजी विद्यालयमा पढाउने हैसियत हुँदैन । त्यहाँ रहेका बालबालिका पढ्ने वातावरण हुनपर्छ ।'

गाउँपालिका-३ को खाम्जिङमा होस्टल तथा वडा नं ४ को लाङटाङमा निजी विद्यालय अनुमति तथा दर्ता बेगर चलेको सुनेको यसबारे तत्काल अनुगमन गर्ने

गोसाइकुण्ड गाउँपालिका शिक्षा शाखा प्रमुख कृष्ण खत्रीले बताउनु भयो ।

कतै विद्यालय गाभिने तथा कतै बन्द हुने कारण विद्यार्थी अध्ययनमा देखा परेको समस्याका लागि टिमुरे र स्याफ्रुमा निर्माणाधीन भवन पूरा भएपछि पालिकाबाट पूर्ण रूपमा होस्टल सञ्चालन गरे पछि समस्या हल हुने शिक्षा शाखा प्रमुख खत्रीले बताउनु भयो । वैशाखदेखि गाउँ गाउँ भर्ना अभियान सुरु हुने भएकोले घर घरमा पुगेर नयाँ भर्ना गराउने र सबैलाई विद्यालय ल्याउने वातावरण तयार गर्ने खत्रीले बताउनु भयो ।

विद्यालयको पहुँचबाट टाढा रहेको विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरेर गाउँपालिकाले विद्यार्थीहरूका लागि पोशाक सहित छात्रावास खोल्ने निर्णय गरी १ करोड ३७ लाख रुपियाँ बजेट समेत विनियोजन गरेको सामाजिक विकास तथा बालबालिका शाखा प्रमुख ध्रुवप्रसाद लामिछानेले बताउनु भयो ।

केही विद्यालयमा विद्यार्थी अभाव छ, शिक्षक मात्र छन् भने कतै विद्यालय गाभिएर त्यहाँ विद्यालय जाने उमेरका बालबालिका देखिन थालेकोले गाउँपालिकाले धुन्चे र स्याफ्रुमा छात्रावास खोल्न लागेको हो लामिछानेले भन्नुभयो ।

गाउँपालिका अध्यक्ष कैसाङनुर्पू तामाङले यस्ता समस्या समाधानका लागि गाउँपालिकाले होस्टल खोल्न लागेकोले यस वर्ष होस्टल खुल्ने बताउनु भयो ।

विद्यार्थीहरू विद्यालय पाएको ठाउँमा नभएको गुनासो छ भने वर्षौँदेखि स्थानीय सरकारले नीति नियम अनुरूप अनुमति तथा दर्ता बेगर चलेको होस्टल र निजी विद्यालय कानुनी दायरामा ल्याउन नसकेको गुनासो समाधान गर्न नसकेको देखिन्छ ।

कविता

मानव अधिकारको पक्षमा

- सविना सिन्हा

म उभिन चाहिरहेछु मानव भएर
टेक्न चाहिरहेछु यही धर्ती स्वतन्त्रतापूर्वक ।
र चाहिरहेछु तिमीबाट निष्पक्ष
एउटा सुन्दर दृष्टि ।
तिमीले म माथि
मानवताको न्यानो ओढ्ने ओढाइदिए पुगछ ।
ताकी अन्यायको चिसोले नखल्बलाओस् मेरो जीवन ।
तिमीले मेरो भागको त्यो आकाश मतिरै फर्काइदिए पुगछ ।
युगौँदेखि तिम्रो थिचोमिचोमा परेर पनि
म निडर भएर उभिने साहस बटुलेको छु ।
तिमीले तिम्रो अत्याचार हटाइदिए पुगछ ।
मलाई पनि मानव भएर बाँच्ने अधिकार छ,
तिमीले मेरो भागको त्यो अधिकार,
म तिरै फर्काइदिए पुगछ ।
भो छोडौँ ती रुढीवादी कुरा,
अलिकति तिमीले बिर्सन खोजिरहेको ,
र मैले तिमीलाई बारम्बार सम्झाइरहेको ।
त्यो एउटा कुरा मानव अधिकारको ।
समानता र मर्यादापूर्वक म बाँच्न पाउँछु ।
खोस्न पाउँदैनौं मेरो भागको त्यो कानुनी अधिकार ,
मानव अधिकार हरण गर्न पाउँदैनौं ।
यो समाजमा म पनि सामाजिक न्याय खोज्छु ।
मेरो भागको त्यो मेरो आकाश खोज्छु ।
अन्याय र अत्याचार विरुद्ध म पनि आवाज उठाउन सक्छु ,
र बोल्न सक्छु मानव अधिकारको पक्षमा ।

रेक्वामा पिउने पानीको अभाव, गाउँ छाड्दै स्थानीय

सुर्खेत। शहर भन्दा टाढा, सुनसान अनि रमणीय, पहाडको काखैमा एउटा सुन्दर बस्ती छ। त्यो बस्ती हो सुर्खेत जिल्लाको पश्चिम चौकुने गाउँपालिका वडा नं ५ रेक्वा। यही बस्तीमा करिब ८० घरधुरी छन्। त्यही घरधुरी मध्येकी एक हुनुहुन्छ नन्दा जैसी। उहाँ उमेरले ५० वर्ष पुग्नुभयो। उहाँको हरेक बिहानी पानीको जोहोबाट सुरुवात हुन्छ। उहाँ जान्ने भएदेखि नै बिहान उठेदेखि साभँ नसुत्नेबेलासम्म पानीको जोहो गर्दैमा दिन बित्ने गर्दछ। पानीको कुवा घर नजिकै छ। तर प्रयाप्त मात्रामा पानी नहुँदा प्यास मेट्ने गरी न स्थानीयले पानी पिउन पाउँछन् नत गाईवस्तुले नै।

नन्दाको संयुक्त परिवार छ। चार छोरी चार छोरा नन्दाका पति नन्दा गरेर १० जनाको परिवार छ। तर उहाँले कुवाबाट पानी एक दिनमा दुई गाग्रो मात्र लिन पाउँनु हुन्छ। उहाँ भन्नुहुन्छ, 'यहाँको कुवामा धेरै पानी हुँदैन त्यसैले दिनमा दुई गाग्रो मात्र पानी लिन

पाइन्छ। त्यो भन्दा धेरै लिएमा कारवाही हुन्छ र हामीले धेरै पानी लियौं भने अन्य स्थानीयलाई पुग्दैन।'।

उहाँ मात्र होइन। रेक्वामा रहेका ८० घरधुरीले दिनमा दुई गाग्रोमात्र पानी लिन पाउँछन् कुवाबाट। उक्त स्थानमा १० ओटा कुवा अलि व्यवस्थित छन् भने अन्य आठ ओटा कुवा खुल्ला अस्तव्यस्त छन्। त्यहाँका स्थानीय त्यही पानी पिउँदै आएका छन्। गाईवस्तुनै पानी पिउनका लागि हप्तादिन पर्खिनुपर्ने बाध्यता छ। नजिकै पानीको स्रोत छैन। कुवामा मानिसलाई नै प्रयाप्त पिउने पानी नपाउने भएकाले पनि गाईवस्तुले दिनहुँ जसो पानी पिउन नपाउने अर्का स्थानीय जितेन बिसीले गुनासो गर्नुभयो। त्यही दुई गाग्रो पानीले खाना पकाउने, खाने, मुख धुने, शौचालयमा प्रयोग गर्नुपर्ने बाध्यता छ। स्थानीय नागरिकले सरसफाई नुहाइधुवाइका लागि ३ देखि ४ घण्टाको बाटो हिँड्नुपर्ने बाध्यता रहेको उहाँको भनाइ छ।

बस्तीमा खानेपानीको जोहो गर्न १८ ओटा इनार छन्। तीमध्ये १२ ओटा इनार फागुनमै सुके। अब चारओटा इनारमा पानी छ। बाँकी दुई ओटा इनार जीर्ण अवस्थामा छन्। त्यो पनि देख्दा दूषित देखिन्छ। ५१ वर्षीय गजराज बीसी इनारको पानीजस्तो देखिए पनि खानेपनि बताउनुभयो। कुनै पनि घरले दैनिक दुई गाग्रोभन्दा बढी पानी लैजान पाउँदैन। पानीको पालो रेखदेख गर्न चौकीदार राखिएको छ। सोही चौकीदारले प्रतिघर दुई गाग्रो पालो लगाउने गरेको बीसीले बताउनुभयो। सो बापत चौकीदारलाई एक घर एक पाथी गहुँ दिने गरिन्छ।

पानीको चौकीदार जगत शाहीले दैनिक बिहान ६ बजेदेखि १० बजेसम्म पानी वितरण गर्ने गरेको बताउनुभयो। पुसदेखि असार महिनासम्म चौकीदार राख्ने गरिएको छ। अरू बेला इनार भरिएर पानी धेरै हुने भएपछि चौकीदार राखिँदैन तर पानीको अभाव हुन थालेपछि पालो लगाउन चौकीदार

राख्ने गरिएको छ। विवाह, ब्रतबन्ध तथा मृत्यु संस्कार भएमा केही बढी गाग्री पानी दिने गरिए पनि अरू बेला दैनिक दुई गाग्रीभन्दा बढी पानी वितरण नगरिने चौकीदार शाहीले बताउनुभयो।

खानेपानीको अभाव भएपछि स्थानीय बस्ती छाड्दै

खानेपानीको अभाव भएपछि स्थानीय पुख्रिंदेखि बस्दै आएको थातथलो छोड्न बाध्य भएका छन्। पानीको स्रोत नहुनु र भएको पनि गर्मी नलाग्दै सुकेपछि त्यहाँका बासिन्दा बसेनी बसाई सरे गरेका छन्। पाँच वर्षअघिसम्म रेक्चामा करिब १ सय १५ घरधुरी थिए, अहिले रेक्चामा ८० घरधुरी मात्र छन्। घरधुरी घट्नुको मुख्य कारण नै खानेपानीको अभाव रहेको वडा सदस्य तपेन्ड विसीले बताउनुभयो। रेक्चामा चार/पाँच वर्षको अवधिमा ३५ घरधुरी खानेपानीकै कारण बसाँइ सरेको उहाँले बताउनुभयो। रेक्चामा रेक्चा, खाडगाडी, हाडकाँध, खेल र ढुङ्गालोटे बस्ती पर्छ। यी बस्तीबाट प्रत्येक वर्ष कुनै नै कुनै परिवार बसाँइ सरी अन्यत्र जाने गरेको वडा सदस्य विसीले बताउनुभयो।

चैत २ गते अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले उक्त स्थानको स्थलगत अनुगमन गरेको थियो। अनुगमनका क्रममा स्थानीय नागरिकले शुद्ध पिउने पानी पाउन नसकेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ उक्त स्थानमा देखिएको पिउने पानीको तत्काल समस्या समाधान गर्नुपर्ने स्थलगत अनुगमनका सदस्य इन्सेक कर्णाली प्रदेशका कार्यक्रम अधिकृत परिस्कृत पौडेलले बताउनुभयो।

लिफ्ट खानेपानी आयोजना अलपत्र

अघिल्लो वर्ष ती इनारहरूलाई व्यवस्थित गर्न कर्णाली प्रदेशको उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालयले ४५ लाख रुपियाँ बजेट दिएको थियो। त्यो बजेटबाट जीर्ण तथा पुराना इनार मर्मत गर्ने र पानी भिक्नका लागि सहज हुने उपकरण जडान गरिएको वडा नं. ५ का वडा सदस्य बीसीले बताउनुभयो। सोही बजेटबाट बस्तुभाउलाई पानी खुवाउने इनारसमेत बनाइएको छ। पानीको चरम अभाव भएपछि प्रदेश सरकारको लगानी र चौकुने गाउँपालिकाको समन्वयमा १ करोड २६ लाख रुपियाँको लागतमा लिफ्ट खानेपानी आयोजना निर्माण

गरिँदै छ तर त्यो आयोजना विद्युत् नहुँदा अलपत्र छ। मुहानसम्म विद्युतको ट्रान्सफर्मर पुऱ्याउने सडक नहुँदा खानेपानी आयोजना अलपत्र परेको छ। चौकुने गाउँपालिकाका उपाध्यक्ष नरबहादुर बान्तोलाले सडक निर्माणका लागि आवश्यक बजेट नभएका कारण तत्कालका लागि खानेपानी समस्या समाधान गर्न नसकिने बताउनुभयो। आयोजनासम्म पुग्ने सडक निर्माणका लागि ५० लाख रुपियाँ बजेट आवश्यक पर्छ तर त्यो बजेट अहिले गाउँपालिकासँग नभएकाले तत्काल पिउने पानीको समस्या समाधान पालिकाले गर्न नसके उहाँको भनाई छ।

महिलालाई महिनावारी हुँदा थप समस्या

महिनावारीका बेला चार दिनमा मात्रै होइन कि दिनहुँ नुहाउनुपर्छ। नुहाउँदा शरीर राम्ररी धुनुपर्छ। महिनावारी भएका बेला अन्य समयको तुलनामा महिलाले सरसफाईमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ। महिनावारीका समयमा स्वच्छतामा ख्याल नगरे प्रजनन मार्गको सङ्क्रमणको जोखिम बढ्न सक्छ। तर, रेक्चाका स्थानीय महिलाले महिनावारी हुँदा कुवा समेत छुन पाउँदैनन्। २ देखि ३ घण्टा हिँडेर टाढा नुहाउन जान नसकिने स्थानीय तुलसी बाह्रघरेले बताउनुभयो। घरभन्दा छुट्टै छाउगोठमा बस्नुपर्छ। प्यास मेटिने गरी पिउने पानी त पाइँदैन कसरी नुहाउनु, उहाँले भन्नुभयो।

पानीको अभावका कारण विद्यालय छोड्दै बालबालिका

स्थानीय स्तरमा पानीको स्रोत नहुँदा

यसको असर विद्यालयमा पनि परेको छ। केही वर्ष पहिला २ देखि ३ सय जनासम्म बालबालिका विद्यालयमा अध्ययनरत थिए। हाल विद्यालयमा ६०-७० जना बालबालिका अध्ययनरत छन्। कुवाबाट ल्याउने पानी हिलेपानी हुन्छ। त्यसलाई शुद्ध गर्नको लागि कपडाले छानेर पानी पिउनुपर्ने बाध्यता रहेको जनकल्याण आधारभूत विद्यालय थारमारे सैन रेक्चाका प्रधानाध्यापक शिवराम बुढाले बताउनुभयो। प्रयाप्त मात्रामा पानी नहुँदा शौचालयमा समेत समस्या हुने गरेको छ। पानीको अभावका कारण स्थानीयले वस्ती छाड्न थालेपछि विद्यालयमा विद्यार्थीको सङ्ख्यामा कमी आएको प्रधानाध्यापक बुढाले बताउनुभयो। विद्यालयमा गरिब समुदायका बालबालिका मात्र अध्ययनरत रहेको उहाँले बताउनुभयो। मध्यम वर्गका बालबालिकालाई पठनपाठनका लागि विजौरा तथा गुट्टमा पढाउने गरेको उहाँको भनाई छ। दुषित पानी पिउँदा बालबालिकामा पटक पटक टाइफाइड, जुका भन्दापछला जस्ता समस्या देखापर्ने गरेको प्रधानाध्यापक बुढाले बताउनुभयो। विद्यालयमा शौचालयको समस्या भएका कारण प्रदेश सरकारसँग बजेट माग गरेर अहिले १० लाख रुपियाँमा शौचालय निर्माण भइरहेको छ, उहाँले भन्नुभयो, शौचालय त बन्नेभयो तर पानीको व्यवस्थापनमा भने समस्या उस्तै छ।

कर्णाली पाँच प्रतिशत शुद्ध पिउने पानीको पहुँचमा

कर्णाली प्रदेश पाँच प्रतिशत शुद्ध पिउने पानीको पहुँचमा रहेको प्रदेश सरकारले

जनाएको छ। सरकारले भर्खर गरेको परीक्षणको आधारमा कर्णाली प्रदेश पाँच प्रतिशत शुद्ध पिउने पानीको पहुँचमा रहेको सामाजिक विकास मन्त्रालयका स्वास्थ्य महाशाखा प्रमुख वृषबहादुर शाहीले जानकारी दिनु भएको छ। दुषित पानी पिउनु स्वास्थ्यका लागि निकै हानीकारक रहेको प्रमुख शाहीले बताउनुभयो। पानी देखिदा मात्र होइन वायोलोजिकल रूपमा पनि शुद्ध हुनुपर्ने उहाँको भनाई छ। पानीका कारण रसायनिक तत्वका आधारमा विभिन्न प्रकारका रोगले आक्रमण गर्न सक्ने महाशाखा प्रमुख शाहीले बताउनुभयो।

दूषित पानीका कारण हैजा, भडापखाला, आउँ, जुका, कमलपित्त, टाइफाइड हुनुसक्छन्। नुहाउन, धुनको लागि फोहोर पानी प्रयोग गर्दा लुतो, दाद, घाउ-खटिरा जस्ता छाला सम्बन्धी रोगहरू हुने प्रमुख शाहीले बताउनुभयो। फोहोर पानीको प्रयोगले ट्रक्रोमा तथा नुहाउन, धुनको लागि पानीको कम भएमा लुतो, दाद, घाउ-खटिरा जस्ता छालासम्बन्धी रोगहरू र ट्रक्रोमा साथै खेर गएको पानी, फोहोर पानीको उचित बिसर्जन नगर्दा त्यस्तो पानीमा लामखुटे, भुसुनाहरू हुर्कन्छन् र तिनीहरूले औलो, कालाजार, हात्तीपाइले, इन्सेफलाईटिस जस्ता रोग सार्न सक्ने प्रमुख शाहीले बताउनुभयो।

स्थानीयले बजेट माग गरेमा उपलब्ध गराउन सकिने

कर्णाली प्रदेश सभा सदस्य विन्दमान विष्टले स्थानीयले आयोजनाका लागि आवश्यक बजेटको माग गरेमा सरकारमार्फत उपलब्ध गराउन सक्ने बताउनुभयो। सरकारले विभिन्न अनुदानमार्फत दिने रकमलाई स्थानीयले माग गरेको खण्डमा बजेट उपलब्ध गराउन सकिने बताउनुभयो।

स्थानीय सरकारले बेवास्ता गर्‍यो: जिसस प्रमुख सुनार

जिल्ला समन्वय समिति सुर्खेतले केही समय अगाडी उक्त स्थानको स्थलगत अनुगमन गरेको थियो। अनुगमनपछि पिउने पानीको समस्याका विषयमा पालिकालाई ध्यानाकर्षण गराएको थियो। तर पालिकाले बेवास्ता गरेको जिसस प्रमुख गंगाराम सुनारले बताउनु भएको छ। सडकको नयाँ ट्याक खोल्नका लागि जिससले आवश्यक पर्ने तेलको व्यवस्था आफैँ गर्ने तर जेसिवी मेसिनको लागि पालिकासँग माग गर्दा पालिकाले जेसिवी मेसिन समेत दिन नमानेको जिसस प्रमुख सुनारको आरोप छ।

दण्डहीनता कहिलेसम्म ?

- रमेशप्रसाद तिमल्सिना

नेपालको संविधान, विद्यमान ऐन, कानूनमा सरकारले कुनै पनि मुद्दा फिर्ता लिन पाउने व्यवस्था छैन। तर नेपाल सरकारले २०८० वैशाख २६ गते संसदमा मुद्दा फिर्ता लिन प्रयोजनसहित विधेयक दर्ता गराएको छ। संविधानको धारा ५८ को २ मा यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ भनिएको छ। तर, मुद्दा फिर्ताबारे संविधानमा केही उल्लेख छैन। यसको मतलब मुद्दा मामिलासम्बन्धी काममा सरकारले नभई अदालतले नै चासो र चिन्ता व्यक्त गर्ने भन्नु हुन्छ।

सर्वोच्च अदालतका तत्कालीन प्रधानन्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठ, न्यायाधीशहरू सुशीला कार्की, वैद्यनाथ उपाध्याय, गोपाल पराजुली र ओमप्रकाश मिश्रको संवैधानिक इजलासले २०७२ पुस २३ गते गरेको आदेशमा मुद्दा फिर्ता लिँदा निश्चित कानुनी मापदण्ड अवलम्बन गर्न, प्रचलित कानुनी व्यवस्थाको भावना कानूनसरह लागु हुने तथा सरकारले यस सम्बन्धमा आफैँले बनाएको मापदण्डसमेत पालना गर्नुपर्ने उल्लेख छ। संविधानले दिँदै नदिएको अधिकार प्रयोग गरी सरकारले मुलुकी फौजदारी अपराध संहिता, २०७४ मा संशोधन विधेयक दर्ता गराएको हो। दर्ता गरिएको विधेयकमा शान्तिपूर्ण राजनीतिक मूलधारमा ल्याउन मुद्दा फिर्ता लिन सकिने उल्लेख छ। यसले दण्डहीनताको अन्त्य नभई मलजल गर्ने देखिन्छ। भोलि आपराधिक समूह पनि शान्तिपूर्ण मूलधारमा आउँछु भन्दै सरकारसँग सम्झौता गरेकै आधारमा यो विधेयकले मुद्दा फिर्ताको बाटो तय गर्दछ। तसर्थ यो विधेयकले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिन्छ।

सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गर्ने कार्यविधि २०७१ ले कसैले आफूलाई भएको सजाय माफी, मुलतवी, परिवर्तन वा कम गराउन चाहेमा कारण खुलाइ निवेदन दिनसक्ने उल्लेख छ। तर, भ्रष्टाचार, जबरजस्तीकरण, सरकारी कीर्ते, सड्गठित अपराध, युद्ध अपराध, क्रुर हिंस्रक वा विभत्स तरिकाले गरिएको हत्या, लागु औषध लगायतका अपराधमा सजाय कम नहुने कार्यविधिको दफा ३ मा स्पष्ट उल्लेख छ। यो विधेयकले त निवेदन दिने कुराको पनि कल्पना गर्दैन। सिधै मुद्दा फिर्ताको कामलाई प्राथमिकता दिन्छ।

गम्भीर अपराधमा संलग्न आरोपित राजनीतिक दलमा आबद्ध भएका दृष्टान्त छन्। त्यस्ता व्यक्तिलाई राजनीतिक संरक्षण गर्ने प्रवृत्ति हावी छ। यस्तो प्रवृत्तिले दण्डहीनतालाई सम्बोधन गर्ने प्रयासलाई गम्भीर बाधा व्यवधान पुऱ्याउँछ। पहिलो कुरा त आफ्ना कार्यकर्ताले अपराध गर्दैनन् भन्ने राजनीतिक भाष्य निर्माण गरिँदै छ। दोस्रो कुरा जस्तोसुकै अपराध गरे पनि सत्तामा पुगेका बेला तिनलाई चोख्याउने प्रतिस्पर्धा नेपाली राजनीतिमा व्याप्त छ।

मानव अधिकार उल्लंघनका आरोपित तथा दोषीलाई कारबाही गर्नुको साटो राजनीतिक लेपमा उन्मुक्ति दिन राजनीतिक नेतृत्व लागि पर्नु हुँदैन। यो विधेयकले दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्ने र अपराधिक कार्यलाई राजनीतिक लेपन लगाइँदा लोकतन्त्र भन्ने कमजोर हुन्छ भन्ने कुराको हेक्का सरकारले राखेको देखिँदैन। नेपालको संविधान, कानून र सर्वोच्च अदालतको आदेश विपरीत जघन्य अपराधमा उन्मुक्ति दिने, मुद्दा नचलाउने, मुद्दा फिर्ता लिन सरकारको निर्णय कुनै राजनीतिक दललाई क्षणिक लाभ हानिको विषय त होला तर यस्ता घटनाले न्याय मर्छ। मानव अधिकार, कानूनको शासन र दण्डहीनताको विषय नेपालको मात्रै हैन यस्ता विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतले पनि सुक्ष्म दृष्टि लगाइरहेको हुन्छ भन्नेतर्फ सरकारले हेक्का राख्नु जरूरी छ।

प्रतिनिधिसभा उपनिर्वाचन २०८० :पर्यवेक्षण प्रतिवेदन

२०८० वैशाख १० गते

प्रारम्भ

बारा, चितवन र तनहुँका एकएक निर्वाचन क्षेत्रमा प्रतिनिधिसभा सदस्यका लागि २०८० वैशाख १० गते बिहान ७ बजेदेखि साँझ ५ बजेसम्म मतदान भएको छ । छिटफुट तनावबाहेक शान्तिपूर्ण रूपमा मतदान कार्य सम्पन्न भएको इन्सेकका

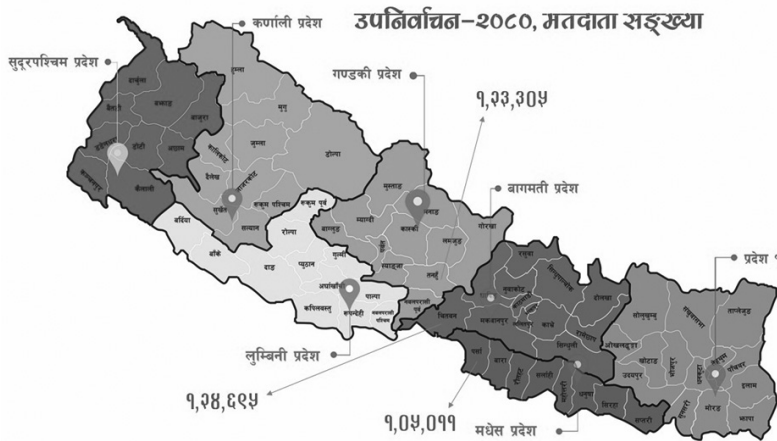
पर्यवेक्षकले जनाएका छन् ।

तनहुँ-१ बाट निर्वाचित रामचन्द्र पौडेल राष्ट्रपतिमा निर्वाचित भएपछि सो स्थानमा पुनः निर्वाचन भएको हो । त्यसैगरी बारा-२ बाट निर्वाचित रामसहाय प्रसाद यादव उपराष्ट्रपतिमा निर्वाचित भएपछि सो स्थानमा पुनः निर्वाचन भएको हो । चितवन-२ बाट

निर्वाचित रवि लामिछानेको नागरिकतासम्बन्धी मुद्दामा दोषी देखिएपछि सांसद पद खारेजीमा परेका कारण सो स्थानमा पुनः निर्वाचन गरिएको हो । रिक्त पद उपनिर्वाचनबाट पूर्ति गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था भएकाले निर्वाचन आयोगले उपनिर्वाचन गराउनु परेको हो ।

निर्वाचन आयोगका अनुसार बारा जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र २ मा १ लाख ५ हजार २ सय ४८ जना, चितवन जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र २ मा १ लाख २४ हजार ६ सय ५९ जना र तनहुँ जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र १ मा १ लाख २३ हजार ३ सय ५ जना मतदाता रहेका छन् ।

उपनिर्वाचन भएका तीन जिल्लाका लागि १ सय ९४ मतदानस्थल र ४ सय २७ मतदान केन्द्र रहेका छन् । बारा जिल्लामा ८२ मतदान स्थल र १ सय ३७ मतदान केन्द्र रहेका छन् । चितवन जिल्लामा ४३ मतदानस्थल र १ सय ३८ मतदान केन्द्र रहेका छन् भने तनहुँ

जिल्लामा ६९ मतदानस्थल र १५२ मतदान केन्द्र रहेका छन् ।

इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि तथा पर्यवेक्षकका अनुसार क्रियापुत्री देखि १ सय वर्ष नाघेका ज्येष्ठ नागरिकहरू मतदानमा सहभागी भएका थिए । अपाङ्गता भएकाहरू पनि हिवलचियर चढेर मतदान स्थल पुगेका थिए । चितवनको भरतपुर महानगरपालिका-११ स्थित नयाँकिरण माविमा मतदान रोकिएको थियो । मतदान स्थलमा राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टीका कार्यकर्ताले नाराबाजी गरेपछि मतदान रोकिएको हो । राष्ट्रिय स्वतन्त्र पार्टीका सभापति एवम् चितवन क्षेत्र नं. २ का उम्मेदवार रवि लामिछानेका समर्थकहरूले नाराबाजी गरेका थिए । नाराबाजी गर्दै आएका रास्वपा समर्थकहरूलाई नेकपा एमालेको समर्थकहरूले रोक्दा तनाव सिर्जना भएको थियो । सर्वदलीय बैठक बसेर चार बुँदे सहमति गरेपछि मतदान सुचारू भएको सो केन्द्रका मतदान अधिकृत इन्ड शर्मा ढुङ्गानाले जानकारी दिनुभयो ।

भरतपुर महानगरपालिका-७ स्थित राष्ट्रिय मावि कृष्णपुरमा रोकिएको थियो । मतदान स्थल बाहिर नाराबाजी भएपछि केहि बेर रोकिएको मतदान पुनः सुचारू भएको मतदान अधिकृत रमेश कुमार श्रेष्ठले जानकारी दिए । रास्वपा सभापति रवि लामिछाने मतदान स्थलमा पुग्दा समर्थकले हुटिङ गरेपछि विपक्षी दलले आचारसंहिता उल्लङ्घन भएको भन्दै मतदान रोक्न आग्रह गरेका थिए । आचारसंहिता उल्लङ्घनकर्तालाई आयोगले नै कारवाही गर्ने सहमति भएपछि मतदान पुनः सुचारू भएको श्रेष्ठले बताए । निर्वाचन आचारसंहिता अनुसार मतदान स्थलमा कुनै पनि उम्मेदवारको पक्ष वा विपक्षमा हुटिङ गर्न पाइदैन ।

बाराको देवताल गाउँपालिका-७ पिपरपाती जब्दीको वडा कार्यालयमा रहेको मतदान केन्द्रमा होहल्ला गरी मतदान स्थलमा बाधा आवरोध गर्ने पाँचजना आरोपितलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालयले वैशाख १० गते मतदान स्थलबाट गिर तार गरेको छ । आरोपितहरूलाई गिर तार गरी थप अनुसन्धान गरिरहेको एसपी होविन्द्र बोगटीले बताउनु भयो । रौतहट जिल्ला बौधीमाई नगरपालिका-४ का ४७ वर्षीय बृजकिशोरप्रसाद यादव, जिल्ला रौतहट बृन्दावन नगरपालिका-१ का ४२ वर्षीय दयाराम राउत, बृन्दावन नगरपालिका-४ का २५ वर्षीय उमेशकुमार यादव, जिल्ला बारा प्रसौनि गाउँपालिका-४ का ३८ वर्षीय मङ्गलप्रसाद साह, देवताल गाउँपालिका-७ पिपरपाती जब्दीका ६२ वर्षीय रामसागर यादवलाई गिर तार गरेको एसपी बोगटीले बताउनुभयो ।

मौन अवधिमा भोट मागेको भन्दै तनहुँ क्षेत्र नम्बर-१ का नेपाली कांग्रेसका उम्मेदवार गोविन्द भट्टराईलाई निर्वाचन आयोगले स्पष्टिकरण मागेको छ । आयोगले निर्वाचनको दिन वैशाख १० गते भट्टराईसँग स्पष्टिकरण माग गरेको हो । भट्टराईले मौन अवधिमा मोवाइलको भ्वाइस म्यासेज मार्फत मत मागेर आचार संहिताको उल्लंघन गरेको भन्ने सूचना प्राप्त भएको

हुँदा यस सम्बन्धमा २४ घन्टा भित्र मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालयमा गई स्पष्टिकरण पेश गर्न अनुरोध गरेको छ ।

निष्कर्ष

विद्युतीय मतदान नभएका कारण मतदान कार्य भञ्जितलो हुने विगतदेखिको परम्परा यसपटक पनि कायमै रह्यो । पटकपटक छलफलमा आउने तर कार्यान्वयनमा नआउने विद्युतीय मतदानको कार्य परीक्षणका लागि यसैपटक प्रयोगमा ल्याउन सकेको भए आगामी दिनमा यसबारेको निर्णय र कार्यान्वयन सजिलो हुने थियो ।

निर्वाचनका क्रममा आचारसंहिता विपरितका गतिविधि भएका भएपनि उजुरी नपरेका कारण कारवाही नभएको पाइएको इन्सेकद्वारा परिचालित पर्यवेक्षक एवम् इन्सेक प्रतिनिधिले जनाएका छन् । निर्वाचन आयोगले मतदानकै दिन पनि आचारसंहिता उल्लङ्घनका आरोपितलाई स्पष्टिकरण सोधेको पाइएपनि धेरैजसो आचारसंहिता उल्लङ्घनका घटनाको उजुरी नपरेका कारण कारवाहीको दायरामा आएको पाइएन ।

निर्वाचनलाई स्वच्छ बनाउनका लागि निर्वाचनको बेलामा शान्ति सुरक्षासम्बन्धी आन्तरिक मामिला सोभे निर्वाचन आयोगलाई दिनु पर्छ । निर्वाचनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा निर्णय गर्ने एकल अधिकार पनि निर्वाचन आयोगलाई नै दिनु पर्छ । प्रक्रियाका रूपमा उसले सरोकारवालासँग परामर्श गर्नुपर्ने व्यवस्था राख्न सकिन्छ । नागरिक समाज, राजनीतिक दल, कर्मचारीतन्त्र, विभिन्न सरकारी निकायसँग सरसल्लाह गर्नुपर्ला । त्यो परामर्शको प्रावधान राख्ने एउटा कुरा हो । खासमा निर्वाचन आयोगलाई यो अधिकारहरू दिनु पर्छ ।

बेपत्ता परिवारको पीडा : न सास न लास

साविक पिपलडाँडा गाविस-२ पिँडालुवारी हाल चौतारा सागाचोकगढी नगरपालिका-६ मा बन्दै आउनुभएकी सीता बस्नेत आहिले एक्लो जीवन बिताइरहनु भएको छ।

उहाँका एक छोरा र एक छोरी थिए। छोरा नेपाली सेनामा भर्ती भएका छन् भने छोरीले नौ वर्ष अघि घरको बुझ्गलमा भ्रुण्डिएर आत्महत्या गरिन्।

पति कृष्णबहादुर बस्नेत प्रहरी सेवामा कार्यरत हुनुहुन्थ्यो। ०६१ फागुनमा तत्कालीन नेकपा माओवादीले अनिश्चितकालीन बन्दको आह्वान गरेका थिए।

बस्नेत त्यसवेला काठमाडौँस्थित महाराजगञ्जमा प्रहरी सेवामा कार्यरत हुनुहुन्थ्यो र परिवार भेट्न घर बिदामा आउनु भएको थियो। बन्दमा सवारी साधन चल्ने कुरै भएन। उहाँको विदा सकियो कृष्णबहादुरले हिँडेरै काठमाडौँ जाने आँट गर्नुभयो।

घरबाट ०६१ फागुन १३ गते बिहान काठमाडौँको लागि पैदल हिँड्नु भयो। पैदल हिँडेर काठमाडौँ जाने क्रममा साविक साँगाचोक गाविस-४ स्थित माने भञ्ज्याङमा माओवादीको समूहले सोही दिन बिहान ७ बजे कब्जामा लिए। अन्य दुई जना साथीहरूको साथमा जानुभएका बस्नेतलाई माओवादीले प्रहरी भएको आरोपमा अपहरण गरेका थिए भने अन्य दुई जनालाई घरतर्फ फर्काइएका थिए।

माओवादी कब्जामा रहेका असई कृष्णबहादुर बस्नेतलाई जनताले कुटिकुटी मारेको भनी माओवादीले ०६३ असार १३ गते प्रेस विज्ञप्ति जारी गरेका भए पनि माओवादीद्वारा जारी विज्ञप्तिमा कहाँ ? कहिले ? कसरी ? भन्ने कुरा भने उल्लेख थिएन।

उहाँलाई यो कुराको विश्वास लाग्ने कुरै भएन। अझै पतिको पर्खाइमा दिन रात बितिरहेको छ। सत्यनिरूपण आयोग मार्फत वर्तमान सरकारले ल्याउन खोजेको द्वन्द्वका

कृष्णबहादुर बस्नेत

घटनाहरूमा आममाफी दिनुपर्ने तर्क पनि राम्रो नलागेको इन्सेक प्रतिनिधिलाई बताउनु भयो।

भेटघाटको क्रममा सीता बस्नेतले घटनाबारे भन्नुभयो - 'पतिलाई कब्जामा लिने व्यक्ति समेत आफूले चिनेको र ती व्यक्तिलाई कारवाही भएको सुनेर मात्र मर्नपाए हुन्थ्यो।' उहाँले उल्लेख गर्नुभयो, 'बेपत्ता आयोगमा बेपत्ता बनाउनेहरूविरुद्ध किटानी उजुरी गरेकी छु।'

काठमाडौँमा जागिरका लागि हिँडेका आफन्त माओवादीको कब्जामा परेको खबर घटना भएकै दिन गाउँभरि फैलिएको थियो। माओवादीले अपहरण गरी लगेका भाइको खोजीका लागि डिँहेका अपहरित बस्नेतका दाजु कुलबहादुर सानोसिरुवारी स्थित मेलचौर पुग्दा माओवादीसँग त्यही दिन नै भेट भएको थियो।

माओवादीले कुलबहादुरको गालामा दुई थप्पड लगाए र त्यहाँबाट फर्काए। अबदेखि भाइको खोजी नगर्नु भन्दै हप्काएर पठाएका थिए त्यो दिन। अपहरणमा परेका पतिको खोजी गर्ने क्रममा सीता बस्नेत पनि घटना भएको तीन दिन जल्कनेसम्म जानुभएको थियो।

त्यहाँ पुग्दा भोलि छाड्ने कुरा भएको छ भन्दै आफूलाई चिनजानका

आफन्तले फर्काइएको सीताले बताउनु भयो। उता अपहरित भाइको खोजी गर्ने क्रममा दाजु कुलबहादुर फागुन १८ गते साँगाचोकस्थित मानेभञ्ज्याङमा पुग्दा भाइ कृष्णबहादुर बस्नेतलाई आँखामा पट्टी र दुवैहात पछाडी बाँधेर चउरमा लडाएर राखेको देख्नु भयो।

तर, माओवादीको घेरामा रहेका भाइलाई भेट्न पाउनु भएन। तिस्रो भाइलाई भोलि पठाइदिउँला भन्ने आश्वासन माओवादीले उहाँलाई दिए। भाइ भोलि घर आउँछ भन्ने आशामा खुसी हुँदै दाजु कुलबहादुर त्यसै दिन घर फर्के।

कुलबहादुरलाई माओवादीले दिएको आश्वासन पूरा भएन, बरु ०६३ असार १३ गते माओवादीले विज्ञप्ति प्रकाशन गरी बस्नेतलाई जनताले कुटेर मारेको जनायो। माओवादीले विज्ञप्ति जारी गरेको कुराको जानकारी ०६३ साउन १ गते सीता बस्नेतलाई दिइएको थियो।

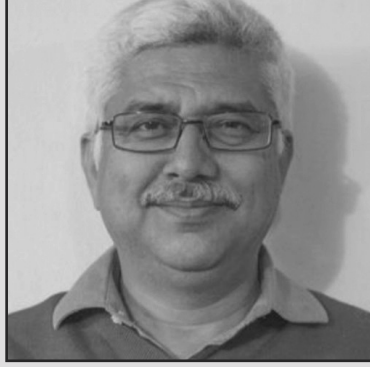
कृष्णबहादुर बस्नेतलाई माओवादीकै कब्जामा देखेका आफन्तले त्यसपछि कहिल्यै देख्न पाएनन्। सीता बस्नेत ०६१ फागुन १९ गतेपछि पनि पति भेट्न पाइन्छ की भनी तीन पटक मानेभञ्ज्याङ पुग्नुभयो, तर पनि पति भेट्न पाउनुभएन।

घटना भएको तीन वर्षपछि इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधिसँग सीता बस्नेतको भेट भएको थियो। त्यतिबेलासम्म कतैबाट राहत नपाएकी मात्र होइन बेपत्ता पतिको पाकेको तलव सुविधा, उपदान र पेन्सन समेत सीताले पाउनुभएको थिएन।

इन्सेक अनलाइनमा बेपत्ता परिवार सीताले राहत नपाएको समाचार प्रकाशन भएको थियो। प्रकाशन भएको समाचार जिल्ला प्रशासन, प्रहरी कार्यालय लगायत सम्बन्धित निकायमा जानकारी गराएपछि सबै पक्षबाट सहयोग मिलाउने प्रबन्ध भएको र पाउने सुविधा तथा राहत प्राप्त भएको थियो।

शान्ति सम्भौता कार्यान्वयन हुन नसक्दा दण्डहीनता बढ्यो

डा. कुन्दन अर्याल, इन्सेकका अध्यक्ष हुनुहुन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आमसञ्चार केन्द्रीय विभागका सहप्राध्यापक डा. अर्याल नेपालको मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र आमसञ्चारका क्षेत्रमा विगत तीन दशकदेखि क्रियाशील हुनुहुन्छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको परिपालनाका सन्दर्भमा द्वन्द्वरतपक्ष-सँग वकालत गर्नुभएका डा. अर्यालले मानव अधिकार उल्लङ्घनका कैयौं घटनाको तथ्य संकलनमा संलग्न हुनुहुन्थ्यो। मानव अधिकार र मानवीय कानूनको सम्मान गर्न कुनै

डा. कुन्दन अर्याल

पक्ष पनि चुक्नु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्नु हुने डा. अर्यालसँग प्राचीका लागि इन्सेक अनलाइनका सम्पादक रमेशप्रसाद तिमल्सिनाले कुराकानी गर्नु भएको कुराकानीको सम्पादित अंश यहाँ प्रस्तुत छ।

“ विस्तृत शान्ति सम्भौता गर्ने शक्ति नै अहिलेका राजनीतिक शक्ति भएकाले पीडितले अनुभूति गर्ने गरी शान्ति प्रक्रियाका बाँकी काम शीघ्र गर्नु आवश्यक छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रले पीडितको विश्वास जितेको भए न्यायालयको ढोका घच्चच्याउँदैन थिए। न्यायका लागि पीडित अदालत पुग्नुलाई अन्यथा मान्न मिल्दैन। ”

शान्ति सम्भौता भएको वर्षौं भइसक्यो। द्वन्द्वपीडितका न्यायका सवाल ज्यूँका त्यूँ छन्। यससम्बन्धमा इन्सेकको दृष्टिकोण के छ ?

नेपालमा एक दशकसम्म लम्बिएको सशस्त्र द्वन्द्वको कारण थियो। समयक्रममा राजनीतिक शक्तिहरूले त्यसलाई केलाउने प्रयत्न गरे र शान्तिका प्रयास भयो। विस्तृत शान्ति सम्भौताले हत्या, बेपत्ता पारिने क्रमलाई रोकेर हिंसाको अन्त्य गऱ्यो। तर, विस्तृत शान्ति सम्भौतामा निर्धारण गरिएका कार्यभारहरूमध्ये युद्धका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतिका घटनाहरूको सत्य तथ्य पत्ता लगाएर यथार्थ स्थिति सार्वजनिक गर्न र सामाजिक मेलमिलाप कायम गर्दै दिगो शान्तिको मार्ग प्रशस्त गर्ने अनि पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्यभार बनाउने र पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्यभार पूरा हुन सकेको छैन। विद्रोहीलाई मुधलधारको राजनीतिमा ल्याउन राजनीतिक कदमहरू फटाफट तय गरिए। जुनकुरा तात्कालीक राजनीतिक लाभ नहुने खालका थिए त्यसमा बेवास्ता भयो। पीडितको सरोकारको कुरा बेवास्ताको शिकार हुन पुग्यो

र द्वन्द्वपीडितका मुल सरोकारका सवाल अहिलेसम्म ज्यूँका त्यूँ छन्। शान्ति सम्भौतामा समय सिमा तोकेर गर्ने भनिएको काम आजसम्म पनि हुन सकेन। यसो नहुनुमा यो विषय कुनै पनि राजनीतिक दलको प्राथमिकतामा नपरेको भन्ने छर्लङ्गै छ। शान्ति सम्भौतामा हस्ताक्षर गर्ने दुवैले आफ्नो मात्रै स्वार्थ हेरे। पीडित बेवास्तामा परे।

शान्ति सम्भौता सविधानको अङ्ग बनाइसकेपछि यो सम्भौतामा हस्ताक्षर गर्नेको मात्रै भएन। यो कार्यान्वयनका लागि नेपालीजनको दबाब पो आवश्यक थियो कि !

राजनीतिक दलहरू शक्ति सुदृढीकरण वा शान्ति पुनःस्थापनामा लागे। उनीहरूले के बुझेनन् भने पीडितलाई न्याय नदिएसम्म द्वन्द्वको अन्त्य हुँदैन। सम्भौता गरेर राजनीतिक लाभहानीले मात्रै द्वन्द्वको समाधान हुने होइन भन्ने कुरा राजनीतिक नेतृत्वले भुले जस्तो लाग्छ। किनकी, बितेका डेढ दशकमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई पीडित समुदायको चासो, सहकार्य र सहभागिताप्रति ध्यान नै नदिइ दण्डहीनताको सोचका साथ आधा मनले मात्र अघि

बढाइएको छ। यसको समाधानको मूल सुत्र भनेकै राजनीतिक इच्छाशक्ति हो।

द्वन्द्वका क्रममा जेजस्ता अन्यायपूर्ण घटना भए त्यसलाई विधिसम्मत ढङ्गले सम्बोधन गर्ने पथ्यो। त्यसबाट प्राप्त शान्ति मात्रै स्थायी वा दीगो हुन्छ। तर, गम्भीर प्रयास हुन नसक्दा शान्ति सम्भौताको यति लामो समयपछि पनि पीडितका सरोकार उही रहन पुगेको छ। त्यति मात्र होइन, शान्ति सम्भौता सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया अघि बढ्न नसक्दा दण्डहीनता बढ्यो। त्यसयताका घटनाक्रम हेर्नेसु दण्डहीनता बढेको छ। द्वन्द्वकालमा मानव अधिकार र मानवीय कानून उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनालाई राम्रोसँग सम्बोधन गर्न सकेको भए शान्ति सम्भौता पछिका दिनमा दण्डहीनताको अवस्था हुने थिएन। यदि त्यसबेलाका घटनाका सम्बन्धमा न्याय प्रक्रिया अघि बढेको भए हामी शान्ति र विकासको यात्रामा हुने थियौं। राजनीतिक दलहरूले आफैले निर्धारण गरेका काम इमान्दारिताका साथ समयमा नै सकेको भए आजको यस्तो अराजकता र विधिको शासन विरुद्ध

सरकारहरू नै अग्रसर हुने अवस्था आउने थिएन ।

तात्कालीन घटनालाई न्यायको आँखाबाट हेर्ने कि राजनीतिक आँखाबाट ?

राजनीतिक घटना पनि हो भन्ने कुरामा दुईमत रहेन । विभिन्न समयमा सरकारले बनाएका समिति र आयोगमार्फत पनि यो कुरालाई स्वीकार गरिएको देखिन्छ । यसलाई सम्बोधन गर्ने हो भने राज्यका धेरै कुराहरूमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भनेर राजनीतिक शक्तिहरू सहकार्यका लागि तयार भएका हुन् । अवसरको भेदभाव, छुवाछूत वा जातीय भेदभाव, पहुँचबाट वञ्चित, विभिन्न किसिमका असमानता र विभेद छन् । तिनीहरूलाई अन्त्य गर्दै सामाजिक न्यायको मार्गचित्र कोर्ने भनेर शान्ति सम्झौता गरिएको हो । त्यसपछि पुनःस्थापित संसदले धेरै विषयमा सुधार पनि गर्‍यो । तर, द्वन्द्वको क्रममा जो पीडित भए उनीहरूलाई न्याय दिलाउने विषयमा दलहरूको काम विश्वसनीय, पारदर्शी, संवेदनशील र भरोसाजनक हुन सकेन । जसले गर्दा जुन पार्टीको सरकार बने पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया आशा लगाउने किसिमले अघि बढेन ।

द्वन्द्वको क्रममा यो वा त्यो नाममा आमसर्वसाधारणको कुनै सरोकार नै नभएका मानिसको नृसंश हत्या भयो । अनाहकमा मारिएका, बेपत्ता पारिएका र अन्य पीडा व्यहोरेका नागरिकको सवाल सम्बोधन नगरी समाजमा गढेको पीडाको समाधान हुनै सक्दैन । शान्तिका लागि जो कोही पनि त्याग गर्न तयार छ । शान्ति सम्झौतामा सबैभन्दा खुसी हुने तपका पीडितहरू नै हो । उनीहरूले कहिल्यै शान्ति सम्झौता मान्दैनौं भनेनन् । तर आममानिसको यस्तो संवेदनशीलताको अपमान गर्दै उनीहरूको घाउमा नुनचुक छर्ने त होइन नि ! कम्तीमा घटनाको सत्य स्थापित गरौं । घटनालाई स्मरण गरौं । घटनालाई न्यायिक सम्बोधन गरौं । राज्यले घटना र पीडकको सत्यतथ्य र अभिलेख तयार नगरी केही पैसा बाँडेर मात्रै पुग्दैन । पीडितलाई नै सोध्नुपर्छ कि तपाईं के चाहनुहुन्छ ? अब के गर्ने ? उनीहरूबाटै उत्तर खोज्नु पर्छ । त्यसका आधारमा कतिपय कारवाही गर्नुपर्ने होला । कतिपय माफी होला । कतिपय परिपूरण र राहत होला । त्यो निर्धारणका लागि पनि सबैभन्दा पहिले घटनाको सत्य त स्थापित हुनैपर्छ । दशबर्से हिंसात्मक द्वन्द्व राजनीतिक

भनेकै हुनाले यी सबै कुरा आए । कानुनी आँखाबाट मात्रै हेर्ने कुरा कतै गरिएको छैन । राजनीतिक प्रकृतिको भएकै कारण सङ्क्रमणकालीन न्याय भनिएको हो । द्वन्द्वका बेला भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घन र ज्यादतिका घटनाहरूको गहन अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाएर यथार्थ त सार्वजनिक गर्नु पर्‍यो नि । पीडितहरूलाई न्याय-उपचार प्रदान गर्नु पर्‍यो र सामाजिक मेलमिलाप र दीगो शान्तिको बाटो तयार गर्नु पर्‍यो । तर हेर्नुस् त पहिले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको काम दुई कमजोर आयोग बनाएर वर्षौं अलमल्याइयो । त्यसपछि पनि दण्डहीनतालाई बढाउने गरी संसदमा पेश गरिएको छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका काम अगाडि नबढेपछि त नियमित कानून नै आकर्षित होला नि !

कतिपय सन्दर्भमा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाले काम नगरेका बेलामा पनि न्यायपालिकाले काम त गरिरहनुपर्छ । जो कोहीलाई पनि न्यायपालिका जानबाट रोक्न त मिल्दैन । यो वा त्यो नाममा न्यायको ढोका बन्द गर्न त मिल्दैन । प्रजातान्त्रिक मुलुकमा अदालत नजाऊ वा जान मिल्दैन भन्न सकिँदैन । भन्नु हुँदैन । भन्न मिल्दैन । समयमा गर्नुपर्ने काम नगरेर टारेको महसुस हुन थालेपछि पीडितले अदालती बाटो समातेको हो । समयमा नै सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी काम सकाउ भनेर दिएको दबाव पनि हो । सबैभन्दा ठूलो कुरा भनेकै पीडितको विश्वास हो । उनीहरूले विश्वास नगरेसम्म सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी काम सम्पन्न हुँदैन । विस्तृत शान्ति सम्झौता गर्ने शक्ति नै अहिलेका राजनीतिक शक्ति भएकाले पीडितले अनुभूति गर्ने गरी शान्ति प्रक्रियाका बाँकी काम शीघ्र गर्नु आवश्यक छ । सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रले पीडितको विश्वास जितेको भए न्यायालयको ढोका घच्चच्याउँदैन थिए । न्यायका लागि पीडित अदालत पुगनुलाई अन्यथा मान्न मिल्दैन ।

मानव अधिकार समुदायको पैरवी कम भएको जस्तो लाग्दैन ?

मानव अधिकार समुदाय पनि यही समाजको उपज हो । तसर्थ यो समुदायले पनि अलिअलि त राजनीतिक आग्रह र पूर्वाग्रह राखेको देखिन्छ । खबरदारीका तौरतरिका

मौसमी देखिएपनि मूलतः मानव अधिकार समुदायले पीडितको न्याय प्राप्तिको आन्दोलनको सहकार्य भने छोडेको भन्न मिल्दैन । पीडितको पक्ष लिन छाडेपछि त त्यो समुदाय मानव अधिकार समुदाय हुँदैन । जसले आफूलाई मानव अधिकार समुदाय भनेर परिचय गराएको छ । द्वन्द्व अन्त्यका लागि विगतमा राजनीतिक दलहरूले निकै मिहिनेत गरेर शान्ति सम्झौतासम्म आएका हुन् । द्वन्द्व पश्चातका सवाल र निरूपण गर्नुपर्ने विषय उनीहरूको केन्द्रमा परेन । जसका कारण वर्षौंदेखिका समस्या ज्यूँका त्यूँ छन् ।

अब संसदमा प्रस्तुत बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन २०७१ को संशोधन विधेयकलाई द्वन्द्वपीडित, मानव अधिकार समुदाय र अदालतका फँसला लगायत मानव अधिकार र मानवीय कानूनसम्बन्धी नेपालको प्रतिबद्धता बमोजिम पारित गर्नु पर्दछ । मुख्य कुरा सत्तथ्य स्थापित गर्न, पीडितलाई न्याय प्राप्त गर्न नपुगे अनि दण्डहीनताले थप प्रश्रय नपाउने गरी कानून बन्नु पर्छ । यसका लागि राजनीतिक दल, मानव अधिकार समुदाय, पीडित समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय एकै ठाउँमा उभिनको विकल्प छैन । सबै एकाकार हुन जति ढीला भयो भयो अब ढीला गर्नु हुँदैन ।

दलहरूको प्राथमिकता पीडितको न्याय भन्दा आफूलाई 'कुरी' देखियो ?

त्यो त प्रष्टै छ नि ! एउटा शक्तिले हिंसाको बलबाट वैद्यता प्राप्त गर्‍यो । पुनःस्थापित संसदमा त्यो शक्तिले निर्वाचन विना नै ठाउँ पायो । दलहरूकै सहमतिमा उसले जनमत विना नै वैद्यता पायो । त्यसपछि भएका चुनावबाट जुन हैसियतमा निर्वाचित भएको भएपनि कहिले कोसँग मिलेर त कहिले कोसँग मिलेर सरकारमा बस्ने र शासन सञ्चालन गर्ने तहमा पुगेको उक्त शक्ति नै द्वन्द्वपीडितका सवाल सम्बोधन गर्न सबैभन्दा बढी उदासीन देखियो । अन्य राजनीतिक शक्तिको सरोकार कम भएको पनि प्रष्टै देखियो । वास्तवमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई न्यायोचित ढङ्गले सम्पन्न गर्नु पर्ने सबैको साझा दायित्व हो । यो त राष्ट्रिय विषय हो । यो कुराको बोध सबैले गर्ने पर्छ । नेपाल दीगो शान्ति, सामाजिक न्याय र आर्थिक विकासको बाटोमा अघि बढ्ने पर्छ ।